

FERENCZI Géza
FERENCZI István

A kora középkori kelet-erdélyi mészhabarcskötésű várak

kérdéséhez

(I. közlemény)

(FARKAS Erzsébet és FERENCZI
Sándor emlékének kegyelettel)

(Kivonat)

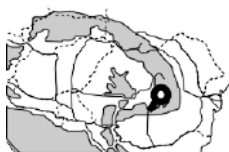
A szerzők Erdély keleti határhegységei belső „bélésének”, a vulkáni eredetű Görgényi- és Hargita-hegység nyugati végződéseinek egyikére-másikára (közepes, 800-1000 m magasságú nyúlványok), valamint a belső-kárpáti, alacsony Persányi-hegység bizonyos hágói, átjárói védelmére épített erősségeket ismertetik. Ezek: a parajdi Rabsonné-vára, a székelyvassági Tartód-vára, a Firtos-vára, a székelyudvarhelyi Budvár, a homoródoklándi Kustaly-vára, Rika-vára, stb. (Utóbbit a szerzők nem kutatták régészeti ásatással, de több ízben is fölkeresték.) Míg az első három viszonylag nagyon kevés régészeti anyagot kínált, a legsokoldalúbb, szám szerint is legbőségesebb emléktanyag Kustaly-varából került elő. A fősorolt erősségek mindenike végeredményben egyetlen használati időről tanúskodik, kivéve a székelyudvarhelyi Budvár. Ennek a csekély terjedelmű fennsíkját az újabb kőkortól (neolitikumtól) kezdve több koron keresztül lakták. Itt emberi településről beszélhetünk a bronz-, a korai- és kései vas- (dák-) korban (ez utóbbiban nagyon nevezetes volt

a szerepe), valamint a népvándorlás korának több évszázada után a kora középkor első századaiban.

A szerzők a napfényre jutott régészeti anyag alapján a mészhabarcskötésű-kőfalú erősségeket az I. (Szt.) László magyar király uralkodása idején (1077-1095) megismétlődött keleti lovasnomád (úz és kun) támadások kivédésére épített védelmi rendszer elemeinek tekintik. (Az anyag több évtizedes hányattatás után jelenhet meg végre. Tekintettel arra, hogy a tanulmánynak éppen ezért tudománytörténeti szempontból is van dokumentumértéke, változatlan formában közöljük, tehát nem eszközöltünk húzásokat még pl. az olyan bőven idéző helyeken sem, amelyeknek az ilyen terjedelemben való tanulmányba kerülését akkoriban elsősorban a szélesebb közönségtől elzárt régebbi irodalom, pl. ORBÁN Balázs-szövegek ilyen úton való nyilvánossá tételének, szellőztetésének mind ritkább lehetősége indokolta. **Szerk. megj.**)

Előszó a kiadáshoz

Most közölt anyagunk több mint két évtizedes hányattatásával kapcsolatban a történeti hűség kedvéért a következőket óhajtuk megjegyezni. A „**Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel**” című [A magyar nemzetiség története és együttműködése a román nemzettel. **Tanulmányok**. I. köt. Politikai Könyvkiadó, Buk. 1976. Koordináló szerk. BÁNYAI László, szerkesztőbizottság: BODOR András és DEMÉNY Lajos (felelős szerkesztő), IMREH István, CSUCSUJA István. A könyv szerkesztője BITAY Ödön] kötet felelős szerkesztőjének kérésére közvetlenül a homoródoklándi Kustalyvári ásatások második idényének a befejezte után nekifogtunk a jelen alkalommal egész terjedelmében, változatlan szöveggel közölni óhajtott értekezésünk fogalmazásának. 1973 tavaszán terjesztettük elő DEMÉNY Lajosnak a nyomtatásra

kész anyagunkat. Nevezett az év őszén hírelte az akkori felsőbb hatalmasságok tanulmányunkat illető, elutasító válaszát. Dőre reménykedéssel azt hittük: anyagunk majd a „Tanulmányok” II. kötetében láthat napvilágot. Erre ui. az I. köt. DEMÉNY Lajos írta Bevezetésében olvasható utalás. Közben anyagunk közléséhez fűződően folyt a huzavona.

DEMÉNY L. a Szegeden megjelenő *Aetas* történettudományi folyóirat (1993, 153-154 lapján, a „Székely Oklevéltár új sorozata” című) eszmefuttatásában mutatja be röviden a helyzet valós alakulását. Íme a tények: „... 1976 tavaszán másik kellemetlen meglepetésben volt része a nemzetiségi Történeti Osztálynak. Még 1974 végén elkészült [...] annak a 14 tanulmányt magába foglaló tanulmánykötetnek a kézírata, amelynek eredeti címe ez volt „Tanulmányok a romániai magyarság történetéből”. Ám a kiadás késett. [...] Két évig tartó huzavona ürügye két tanulmány [egyike FERENCZI Gézáé és FERENCZI Istváné, sz.m.] volt. Mindkettő új és ismeretlen leleteket foglalt magába. Imént nevezett két szerző három részes tanulmányának a címe: „A kelet-erdélyi kora középkori mészhabarcsos kőtésű kővárak kérdéséhez.” [...] Mindent megmozgattak annak érdekében, hogy [...] a tanulmányt kivéssék a kötetből. Vége-hossza nem volt a véleményezéseknek. Végül ezek szövege jóval meghaladta a [...] tanulmány terjedelmét, és annak ellenére, hogy a kora feudális-kori régészet legjobb román szakértője, Ion NESTOR, a Román Akadémia levelező tagja kedvező szakvéleményt készített róla, a nem szakemberek véleménye kerekedett felül. A hivatalosan nem létező cenzúra nem engedélyezte a [...] tanulmány közlését, sőt a hozzá csatolt fontos szemléltető anyagokat elvesztették...”

A bajt csak fokozza, hogy csupán a Székelyudvarhelyi Múzeum irattárába őrzésre elhelyezett, sajnos csak töredékesen megmaradt igazoló anyaggal egészíthetjük ki a tanulmányunknak most napvilágot látó, első változatához csatolt szemléltető anyagot. Az ásatásokból kikerült, annak idején cédlulázott, gondosan becsomagolt régészeti emlékművek is – több ok miatt –

menthetetlenül összekeveredett, ezért újra sem rajzoltathattuk. (A jegyzet végén, 56. jegyzetként tájékoztatásként közöljük az eredeti mellékletek teljes jegyzékét, szövegmagyarázatukkal együtt. A szövegekőzi, kiemelt ábratulások erre vonatkoznak. **Szerk. megj.)**

Bevezetés

Háromrészes tanulmányunkban több évtizedes tapasztalatainkra támaszkodva iparkodunk szerény adottságainkhoz képest lehető legtöbbet nyújtani.

Az egykori Udvarhelyszék földjét előttünk is taposó érdemes kutatók az alábbiakban helyszűke miatt csak nagy vonalakban bemutatandó, semmiféle valós magvú hagyománnyal rendelkezni nem látszó erősségeket hol őskori, hol dák eredetűeknek tartották, a 18. század végén csíkszentmihályi SÁNDOR Zsigmond hamisította „Csíki Székely Krónika” sokaktól sajnos jóhiszeműn igaznak vett állítása értelmében a székelyudvarhelyi „Budvárát” pedig éppenséggel a képzelet szülte „rabonbánok székhelyének” vélték...

A következőkben a jelenlegi Hargita megye hegy- és vízrajzi gerincét alkotó Görgényi-hegységtől, a Hargitától, meg a Persányi-hegység északi szárnyától, az ún. „Rika-erdeje” vízvázalató vonalától ugyan csaknem mind nyugatra, mégis annak közelébe eső, alább előadandó észleleteink szerint egységes rendszerbe illeszkedőnek látszó várak néhányával kapcsolatos kutatásaink, föltárásaink főbb eredményeiről számolunk be. A lennebb kifejtenőkkel hányatott múltunk eddig jórészt ködborította mezejébe kasszálunk, ez azonban nem gátolhat nézetünk értelmében ideiglenes, vagy ahol erre alkalom és mód adódik, esetleg véglegesnek látszó eredmények kimondásában se. Jobbára sok eddig ismertetett, többé vagy kevésbé tudományos alapokon nyugvó állítástól eltérő véleményünk előadására vállalkozunk, a kezdettel elkerülhetetlenül együttjáró nehézségekkel küszködünk, nem egy tekintetben talán tévedünk is, mégis, már kutatásunk jelenlegi szintjén is hasznosnak tartjuk eddigi észleleteink, tapasztalataink közlését, tudomá-

nyos közvélemény elé bocsátását. A napfényre került emlékenyag igazmondásából fakadó biztonságérzet, valamint a szigorú tárgyilagosságra törekvés mentse merészségünket.

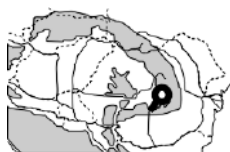
Az első közlemény anyaga tárgyalásának rendjén északról délnek haladva vesszük szemügyre a tanulmányunk alanyát alkotó erősségeket: Tartód-, Firtos-, Bud- és Kustaly-várát. Közülük Firtos-várát ismerjük legkevésbé személyes élményekre támaszkodva. Tanulmányunk második részében a „Rika-erdeje” keleti, valamint középső ormain, azután a Középső-Hargita déli, délnyugati lejtőjén, majd a hargitai vulkáni fennsík, a „Láz” feltarajosodó, hegyszerű nyugati végződése környékén nyomozható, illetőleg tovább, északabbra, a Görgényi-hegység nyugati oldalhatárait kapaszkodó, meg-megszakadó töltésvonulat ügyével foglalkozunk. Annak korát és rendeltetését igyekszünk megállapítani több fölmerülő lehetőség mérlegelésével. A harmadik rész a következtetéseké. Ebben szélesebb földrajzi és történeti keretbe ágyazva vesszük szemügyre a föltehetőleg Erdély-szerte terjeszkedésben lévő korahűbérkori magyar nagyfejedelemség, utóbb királyság kelet-erdélyi védelmi rendszerébe tartozó, tőlünk jelen pillanatban többé vagy kevésbé ismert erődítési elemeket, és röviden érintjük a mintegy három évszázadnyi idő leforgása alatt alaposan változó, számottevően fejlődő egész védelmi rendszer három fő erődítési időszakát: 1. *a gerendavázas földvárak* [Kozárvár, Várkudu, Sajósárvár, Beszterce földvára, Kusma, Melegföldvár (?), Dextrád-Várhegy, A Marosvásárhely közeli Malomfalva, a legősibb Küküllővár, (az Olt menti) Halmágy, **Noilgiant, castrum Sancti Nicolai** (?), Barcaföldvár (?), Brassó-Bertalan sprenghelyi vára (?)] s végül a fogarasi vár legősibb változata] *korai szakaszát*; 2. *az egyszerű alaprajzú, toronytalan, mészhabarcsos kőfalú várak* [a besztercei, a legrégebb középkori marosvécsi vár, a parajdi „Vítály-vára” (?), a makfalvi vár, az illyésmezei „Rabsonné-vára” (?), Tartód-, Firtos-, a Nagy- és Kiskadács fölötti Kadács-, Bud-, Kustaly-, Mihályvára stb.] *közbülső építési szakaszát*, valamint 3. *az utóbbiakhoz képest nem sokban tökéletesített, hasonló jellegű csiki- meg*

háromszéki várakkal jellemezhető utolsó szakaszát, nem feledkezvén természetesen el az Erdélyi-Havasok (=a Déli-Kárpátok) északi oldalágain egymásután következő, a szakirodalomban viszonylag jobban ismert föld- meg kőfalú várakkal való szerves kapcsolataikról se.

Előjáróban szükséges megjegyeznünk még, hogy kutatásaink meglehetősen korlátozott volta miatt (mindössze egyszerű hitelesítő ásatásokra keríthetünk sort), de különösen egészen szabatos időmeghatározást lehetővé tevő régészeti anyag hiányában a tanulmányunk keretében bemutatott várak keltezése tekintetében számottevő nehézségekkel küszködünk. Vizsgálódásaink jelenlegi szakaszában csupán a jövődől, szélesebb alapokra fektetett kutatások eredményeitől megerősített vagy kétségbe vont föltevésekre szorítkozhatunk. *Éppen ezért lenne már a közeljövőben minél nagyobb szükség minél terjedelmesebb és egyúttal alaposabb ásatásokra, a hozzájuk fűződő annyira érdekes kérdéscsoport megvilágítására!*

Véleményünk szerint előjáróban szükséges röviden érintenünk a várásatások módszertanának kérdését is. Ennek, ha mégoly sietős fölvázolásával is, de megvilágítjuk, milyen módszertani elvekre támaszkodva fogtunk hozzá e mindeddig vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevésbé bolygatott ügy, a kora középkor homályából „vonakodva” előbukkanó kérdések egyikének földértéséhez. Azután pedig, legalábbis remélni szeretnők, megkönnyíthetjük az olvasó helyzetét is, mivel itt több, tárgyalásunkkor esetleg bővebb magyarázatot kívánó alapvető kérdést világíthatunk meg. Azok tudatában viszont, azt hisszük, szakismerettel nem rendelkező általános műveltségű olvasó is könnyebben érthet meg számára különben első pillantásra nehezebben követhető, kibogozható leírásokat, állításokat, vagy éppen következtetéseket.

A csiszolt kőkor végső szakaszától az i.sz. 13-14. század fordulójáig terjedő majdnem négyezer esztendőnyi időszakból származó mintegy félezer esztendőnyi erődített település, kezdetleges, vagy (gyéribben) gerendavázas földvár, habarcstalan, egyszerű, puha agyag- vagy kemény mészhabarcs-kötésű kővár, erősség teszi érdekesebbé, vonzóbbá a tágabban értelmezett „Erdély” földjét. Javarászuk nemcsak fölásatlan, hanem egyenesen fölkatatlan; régész lába még nem taposta felületüket. Jónéhányukat mindössze hírből ismerjük. A Kolozsvári Történelmi és Régészeti Intézet egyik kutatócsoportjának kezdeményezésére nemrég-

ben megindult, tájegységek szerint igazodó erdélyi vár-főleltározási tevékenység biztató kibontakozás ellenére is nagyon távolinak látszik valamennyiök elmélyültebb ismeretének ideje. Pedig mindenképpen érdemes alaposabban foglalkoznunk velük, mert bizonyos tekintetben – szinte azt mondhatnók – természettani gyűjtőlencséhez hasonlóan tükrözik egy-egy történelmi kor anyagi-szellemi műveltségének fejlődési szintjét, társadalmi-gazdasági, politikai-katonai viszonyainak, ismereteinek összességét. Ne feledjük, régmúlt korok közösségeinek, nemzetségeinek, törzseinek, törzsszövetségeinek, vagy éppen népeinek életében a békés termelés mellett a háborúskodásoknak, s még inkább a háborúkra való felkészülésnek se jutott éppen lekiicsinyelhető szerep osztályrészül. Részletekbe szűkségtelen bocsátszunk, bőven elegendő az ősközösségi társadalom életének végső szakaszára jellemző ún. „katonai demokrácia” hosszasan elözményeire, kibontakozására és – hazai viszonylatban – meglehetősen tartós, a népvándorlás korában pedig mintegy ismét „megelevenedő” állapotára utalnunk.

Az említett várak, erősségek tájékozódó jellegű ásátása, de még inkább nagyobb arányú felületi föltárása módszertani, főként pedig műszaki tekintetben számos nehézségbe ütközik. Az eddig elért tagadatlan részlet-eredmények ellenére mindenfajta alapos bírálatot kiálló, a szó szoros értelmében tudományosnak vehető kutatásra Erdély sok vihárt látott földjén voltaképpen még aligalig került sor. A kezdet-kezdeten álló rendszeres erdélyi várkutatás ügyének annak rendje és módja szerinti megoldása mindenekelőtt az eleve alaposan megtervezett és megszervezett, teljességre törekvő terep-bejárások körültekintő, gondos végrehajtását, eredményeiknek korszerű követelményekhez igazodó értékelését és közlését, majd az ezekre támaszkodva elkezdendő tapogatózó ásátások, illetőleg nagyobb szabású felületi föltárások szigorú rendszerességgel való levezetését követeli egyre égetőbb szükségességgel. Végre rá kell döbbernünk az ebben a vizsgálati körben is mutatkozó sanyarú változásra: az erdélyi várkutatás, tiszteletet érdemlő elődeink, valamint saját méltatható igyekezete ellenére csupán meglepően kevés és, ráadásul, nagyon is szétaprózódó eredménnyel dicsekedhet. Ezekből pedig sajnos még a várfajták koronként, sőt azokon belül is és – néha – tájegységenként is változó jellegzetességeire se mindig következtethetünk bizonyossággal. A várépítési korokat átfogó, olyannyira várt összegező műveknek, módszertani tanulmányoknak hiányzik mindennemű alapja. Hol vagyunk még ettől, hiszen valójában még magának a várkutatásnak se vetették meg a módszertani alapjait, nem művelték ki az építés korának és sajátosságainak megfelelően változó „fogásait”, eljárásait (technikáját). Kénytelenek vagyunk bevallani, hogy kutatásaink ezen a téren mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben messze lemaradtak a lehetőségekhez, valamint a követelményekhez képest.

Első lépés az egész országrész területén elvégzendő rendszeres (gépesített) terepjárás volna (ez 1973-tól intézményes keretben látszik megindulni), a hegy- és dombvidéken, valamint az alföldi tájakon egyaránt. Mindhárom tájfajta esetében egymástól többé-kevésbé eltérő jelenségeket észlelhetünk majd nemcsak az alaprajzi elrendezés, építési mód, szerkezet, hanem az erődítések létesítésére fölhasználható természeti adottságok tekintetében is.

Az alaprajzi elrendezés nagy változatosságáról nem csupán azért nem írhatunk bővebben, mert a számtalan megoldási lehetőséget kínáló térszínen nagyon különböző alakú, beosztású várakat létesítettek, de főleg azért nem, mert e pillanatban azt se tudjuk: vajon szabatosan hány és milyen alaprajzú erődítés, vár van az országrész területén. Egyik legsürgősebb feladatunk tehát – mint említettük – éppen ezek számbavétele: a felszíni leletek begyűjtésével és legalább alaprajzi vázlatok készítésével. Mindvégig világosan kell látnunk azonban ennek a műveletnek, mintegy az első, tapogatózva megteendő lépésnek aránylag csekély értékét. Ez, az elinduláshoz mégis föltétlenül szükséges eredmény csupán vázlat lesz, mindössze az erődítések helyének, alakjának megközelítő szabatosságú rögzítésére alkalmas.

Ha az ilyenképpen számbavett, valósággal „leltározott” és nyilvántartott erődítések ásátása is lehetővé válik, ezt a tevékenységet egészen szabatos, rétegvonalas, mérnöki terepfelvételnek kell megelőznie. Ez azért szükséges, mert sem az ún. szakaszos módszerrel készült, sem a nagyobb méretarányú (katonai- és kataszteri) térképfelvétel nem nyújt kellő mértékű és régészektől is fölhasználható természetű adatokat a terep szintváltozásaival kapcsolatban. Az ásátást megelőző felvétel nyilván nem elégedhetik meg az erődítés alakjának szabatos ábrázolásával. Ki kell terjeszkednie az erősség belsejében, meg a védelmi elem(ek)en kívüli, legkevesebb 40-50 m távolságban megfigyelhető szintváltozások feltüntetésére. Minden a felületen észlelhető mélyedést vagy domborodást szinthez, szintvonalal kell ábrázolni.

Nem maradhat el azután a térképezett terület előzetes földtani és természeti-földrajzi vizsgálata sem. Többek között sokszor vezethet emberkéz-alkottának látszó terepalakulatok természetes eredete fölismeréséhez. Csupán ezeknek a halaszthatatlan előzetes műveleteknek a végeztével foghatunk a tulajdonképpeni föltáráshoz. Az erősség építésével, jellegével, használatával tartalmával, földadásával vagy egyszerű elhagyásával kapcsolatos kérdések a várásatás jellegzetességeivel összefüggésben alkalmazható módszerek (védőárok, -öltés, esetleges gerendavázis – meg azután kőfalas építkezések rétegtani viszonyait tükröző metszetek készítése, a leletek ásonyomonkénti elkülönítése és nyilvántartása, a közben megfigyelt régészeti jelenségek lehető legszorosabb időrendjének rögzítése, megállapítása, szabatos metszetrajzok elkészítése stb.) alapos és körültekintő al-

kalmazásával világosodhatnak meg. Az árkosan készített, ásonyomokként egész hosszukban mélyülő, oldalt s alul állandóan simára nyessett ásatási metszeteknek kötelezően a bolygatatlan talajig jutásával, azaz a kutatászelvények „ütemes legyalulásával” a védőárok megvédőtöltés építésére, vagy az azt megelőző időre, továbbá szerkezetének természetrajzára nyerhetünk egészen szabatos és jól figyelemmel kísérhető értékes adatokat. Közben cölöp- és karólyukak, vastagabb cölöpök beállítására ázott, viszonylag csekély átmérőjű, a régi szerkezet képzeletbeli vagy valóságos helyreállítását lehetővé tevő sekélyebb-mélyebb gödrök jelentkezhetnek.

Ha az első járószint alatt a felső művelődési rétegből hiányzó, (tehát) régibb korból származó leletek bukkannak napfényre, az esetenként az erdőtítés területének (jóval) azelőtti lakottságát bizonyítja, semmi többet; azaz a korábbi település népességének esetleg semmi köze se volt a későbbi keletű erdőtítés létrejöttéhez.

Általában az edénytöredékek a legjelentősebbek az egyes ásonyomban előkerülő régészeti anyag tömegében. Megmunkált vagy munkálatlan csontok, kő- és fémeszközök is előfordulhatnak, de ezek nem mindig tesznek lehetővé, főleg többszörösen átépített erdőtítés bonyolultabb jelenségeinek szétválasztásához szükséges, szabatos kormeghatározást. Egyértelműen el kell különíteni ui. azt a földréteget, ahonnan ezek a korak megfelelően elyegítetlenül, az alantabbiban esetleg korábbiakkal keveredve, végül a még lennebbiben ez utóbbiak ismét keveredés nélkül jelennek meg. Ha ezt alaposan, gondos ásással sikerül elérnünk, mégoly bonyolultnak látszó többszöri átépítés esetén is egészen biztos adatokhoz juthatunk az erősség különböző korokban épített részeinek szabatos időrendjét illetően.

A kutatóárok függőleges metszetei még akkor is megkönnyítik a tájékozódást, ha az a felületek vízszintes rétegei között nehézség, vagy csaknem lehetetlennek mutatkoznak. Ezekből a metszetekből nemcsak az erdőtítés keletkezésének ideje és eredeti alakja állapítható meg, hanem egész története, utolsó átépítéséig. Ezért kell a szelvényekről a lehetőséghez képest leghívebb, a méretarányok tökéletesen megfelelő metszetrájzot készíteni. A különböző színű, anyagú földrétegek vizsgálata vagy arról győz meg, hogy a várnak csupán egy építkezési időszaka volt, vagy több ízben való (át)építéséről bizonyodik. Amennyiben a régészeti jelenségek az eredeti felszínen őrződtek meg, az erdőtítés hajdani szerkezete még abban az esetben is helyreállítható, ha – mint az leggyakrabban megesis – romokról van szó.

Ennél sokkal bonyolultabb feladatok elvégzésére, fogasabb kérdések megoldására kell vállalkoznunk több építési időszakú erdőtítés esetében. Ez a körülmény azonban, önmagában véve még nem fűzhető okvetlenül más és más nép jelenlétéhez. Egy-egy régészeti műveltség keretében is számolhatunk összeomlott vagy leégett erősség újraképzésével, kisebb-nagyobb mérvű tatarozá-

sával. Ilyenkor minden összetartozónak látszó szint- vagy rétegcsoportot egyenként kell megvizsgálnunk. Az égéstermékeket tartalmazó rétegek égetlenekkel váltakoznak, s ennek a fölismerésnek az alapján aránylag könnyen megállapítható a szint- vagy rétegcsoportok összetartozása. Többszöri átépítéskor viszont nem minden esetben kezdtek építkezni az eredeti járószinten. Így a karólyukak vagy cölöppüreges se mélyednek a bolygatatlan talajba, hanem csak a fölötté levő törmelékbe. Rétegenként vizsgálva kitűnhetik, hogy egy-egy építési időszak más-más, már meglévő rétegeknek elegyengetett és föltöltött romjain van, és még ugyanama régészeti műveltségen belül is így kínál viszonylagos időrendet.

A védőtöltés vagy -fal szerkezetével, építéstörténetével való megismerkedésünk után hasonló körülményekkel és módszerrel kell megvizsgálnunk a vár külső oldalán húzódó árkot (árkokat), sőt az azon kívül fekvő területet, még szemmel kivethető legcsekélyebb nyom hiánya esetén is. Nagyon gyér kivételről eltekintve ugyanis védőárok minden erősség mellett szokott lenni. Az árkon kívül is nyoma lehet a töltés vagy fal megközelítését még könnyebb is akadályozó fatorlaszoknak, cölöpkerítéseknek stb. Az árok mélysége meg a töltés magassága között többnyire egészen szoros a kapcsolat, mennyiségtani szóval élve a kettő rendszerint egyenes arányban áll egymással. A töltés testét alkotó föld- vagy kőtömeg jobbára az árok megfelelő szakaszából, gyéreb- ben esetleg azon kívül ázott árkokból hordatott föl.

Idő múltával azonban az eredeti kép a védőárok egész hosszában megváltozik. Szél hordja, esővíz mossa a töltés földjét, az esetleges tűzvész után szétporladó szervesetlen anyagot. Mindez pedig jobbára az árokba ülepedik, s egyre vastagodó rétegeivel sokban megváltoztatja annak eredeti felszínét. Emiatt az árok mai mélyvonalát a felszínen nem a kívül esetleg padkában végződő, lejtős töltséhez vagy a függőleges falsíkhöz közel, tehát eredeti irányában, hanem azzal egyenlőközűen, ám attól már könnyebb kerülve figyelhetjük meg. Mindez az ásatási metszetekből szépen kiderül.

Az árok természetesen még az erősség elkészültével egyidőben kezd föltöltődni. Eredeti aljára települő iszapos lerakódások vékonyabb-vastagabb rétegei beszédesen tanúskodnak erről. Többszöri ismétlődésük már az erdőtítés történetének egyes időszakait is jelzi. A beomlott részek vastagságából viszont, többkevesebb joggal megközelítő időtartamra gondolhatunk. A töltés testéből és magából a behordott részből kikerült leletanyag ugyancsak támogatja a kormeghatározást. De egyébre is következtethetünk belőlük. A tűznyomok vagy erőszakos semmisítéséről, vagy véletlen okozta tűzvészről tanúskodnak; a nyomok hiánya viszont rövid ideig tartó lakásról vagy a várakók gyors tovaköltözéséről beszél. Ebből a fölismerésből ismét új kérdések fakadnak: kik pusztították el az erősséget, vagy hova tűntek az (időben) első vár építői? Az előbbire a változott kort, esetleg művelődést érzékelhető fa-

zék-töredékek felelhetnek leginkább; az utóbbi kérdés vizsont csupán más, távolabbi területek emlékeire való figyelmeztetéssel, sokszor bizony fáradságos régészeti és történelmi nyomozással oldható meg.

A vár szerkezetének régészeti vizsgálata mindenképp föltölti az építés történetét világíthatja meg. Lakóinak sorsáról, gazdasági és társadalmi helyzetéről, be rendezkedéséről csupán belsejének figyelmes, minden apró részletre kiterjedő föltárása tájékozthat. (A vár belseje föllátásának módszere különben mindenben egyezik a szabadtéri telepek föltárásával. Az eltérés csupán annyi, hogy míg amott keresni kell a település kiterjedésének határait, itt a védőtöltés, vagy -fal magától értetődően határozza meg ezt.)

I. A székelyvarsági Tartód-vára

A Görgényi-hegység délnyugati végződésének lejtőin eredő Nagy-Küküllő forrásvidékén, Székelyvetség (Vátság) község közepétől alig néhány kilométerre nyugatra fekvő Tartód-vára már a múlt század második felétől ismeretes a régészeti irodalomban¹. Az eddig mégis megáztatlan erősség Székelyudvarhelytől légvonalban körülbelül 30 km-re északra esik, a sziklás medrében sebesen csörgedező Tartód-patak vízének a szintén még fiatalosan, gyorsan folydogáló Nagy-Küküllőbe torkollása fölött, a völgyek talpához képest mintegy 90 m magasra emelkedő, meredek lejtőjű, hosszú kásan elnyúló szintvonallal körülírható, fenyves borította domborzat tetőcskén (1-3. kép).

Észleteink előadása előtt lássuk, hogyan vélekednek róla érdemes elődeink. ORBÁN Balázs rövidre fogott ismertetésének egyes kitételeire a magunk leírásával kapcsolatban teregetünk ki, ezért egyenesen TÉGLÁS Gábor megállapításainak, a várhoz fűzött következtéseinek kivonatos idézésével kezdjük.

Az Oroszhegytől 23 km-nyire a Nagyküküllő és Tartód-víz összefolyásánál rejtőző Tartód várához vezető, „... az oroszhegyi fennsíknak éjszaki 900 m magas párkányáról a „Tatárok útja” nevű mesterségesen kivágott utat a Fejér Nyikó mellékén fekvő Szent László község tulajdonát képező fenyvesben éppen a Hideg-aszó pataknak a Küküllőbe torkollásáig 1,5 km hosszúságban 180 métert lejtőleg annak idején 3,5 m szélesen vágták ki. Az erdei szekerek rongálásával keveset törődő nép gondatlansága teljesen kiforgatta ezt a tervszerűleg levezetett utat eredeti alakjából. [...] Ennek dacára mesterséges voltát felismerhetjük, s nyilván ez képezte Tartód várának egykori kijáróját az oroszhegyi síkra [=a „Láz” Oroszhegy fölötti részére; a szerzők megjegyzése (az ezutániban sz. m.-nek rövidítve)] s onnan délre (sza-

batosan nyugatra: Székelypálfalva, Firtosvárálja, Énlaka, a Firtos-hegy, sz. m., tehát) a Nyikó mellékére. Másfél kilométerrel fennebb, a Küküllő köves erdei útján haladva, a jobb parti Kiság torkolatát s azzal a Korondról ide vezető „Halászkör útja” csatlakozását érintjük. Alig 1 km-rel fennebb a jobbról elézuhogó Tartód vízhez kell csatlakoznunk, mely ismét 1 km hosszúságban kalauzunkul szegődik [...] odáig, hol a hegy hajlásában [...] oldalra bukkanunk.

A 3 m széles hegyi utat gondosan kivágták annak idején s a meredek felé eszközölt földtöltéssel szeléstették ki. Kőaljzata nincs s az egész földből és törmelékből készült, de kavicsolva volt [?] sz. m.] úgy, hogy most is, mikor a szekérmotok sokféleképpen rongálják épebb az összes erdei utaknál. 100 m-nyire emelkedik a hegynyakra, melyet nyugat felől [...] sáncolat (erdélyi szóhasználat = árok, sz. m.) vág át [?? sz. m.], hogy a két víz közé ékelődő 850 m hegyél teljesen iszolodva van. A jobbra forduló út 80 méternyire éri el a várterületet. A fenyővel benőtt magaslaton csakhamar észrevehetjük az ellipszis alakban megépített földvárat. Belső területét kincskeresők dúlták fel. A Küküllőre néző lépcsőzeten, alig 12 m-rel a váron kívül két kútnak nevezett üreg, melyről mesés részleteket beszélnek a pásztorok. [...] Szerintem ez a két üreg a dák váraknál általában egybeült is látott külső őrtornyok helyét jelöli. [...] A földvár fala [?! sz. m.] hol legszélesebb 3m, befelé lejtése 1,5 m, amint EF. és GH. átmetszetek szemléltetik [1. a 2. képet] ... Az alig 4 m elkeskenyülő hegynyakon [...] délre haladó úton [...] 380 méternyire a kiszélesedő hegynyúlványon második (nekünk nem sikerült megtalálnunk a TÉGLÁS említette első erődítményt, sz. m.) és sokkal nagyobb várat találtam. A bejáró védelmére 4 m széles, 4 m hosszú [...] kapubástya szolgál, melynek alsó ürege (pincéje) most is látható. [Véleményünk szerint egyszerű iker kincskereső gödör! sz. m.] Az 1 m széleségű alapfalazatból délre 0,8 m fal halad még 15 m-nyire s ott keresztfallal záródik. [Mi nem találtuk ennek nyomát. sz. m.] Ez nyilván a vár belsejében emelkedett épület maradványa; de teljes formáját és méreteit nem vehettem ki annyira felforgatták a kincskeresők. A fal építőmészert nem tartalmazott [?] sz. m.], földdel és mohával [?? sz. m.] egész primitív módon készülhetett. Méreteiből következtetve mégis emeletes lehetett [?? sz. m.].

Maga a kőfal itt is ellypticus s 220 m kerülettel bír. [...] Hosszátmérője 76, kisátmérője 22 m, s így jókora terjedelemmel bír. Körrajzából ítélve legalább 200 embert fogadhatott be; míg az előző vár őrőségét alig becsülhetjük 50 főre. A kettős ellypszis a legeredetibb alakzat, amit Udvarhely megye felmutathat. A kőfal itt is földből készült [így! sz. m.], mint az első várnál, s méretei azonosak. Vakolatnak [? sz. m.] nyoma sincs s a földben [! sz. m.] csakis kisebb kődarabok vegyültek...

Éjszak felé „Tartód oldala” (879 m) fennsíkhhoz vezet a hegyi ösvény s a vegyes lomb (!) és fenyő-

vel borított verőfényes fennsík 8 km-nyire „Tartód kútja” (930 m) nevű forrás, onnan 1 km a Nagykükküllő legvégső mellékforrásánál „Tartód-mező” (1000 m) következik [...] Innen lassú átmenetekkel még 10 km ÉK [!] Kükküllőmező (1224 m). [...] Itt egymástól alig 1 km távolságra veszi eredetét keleten a Nagykükküllő és nyugaton a Tartód. A Tartódtól nyugatra érjük a Felsőfalváról Gyergyóalfalunak irányuló régi utat s azzal a Kiskükküllő mellékét...

Ez a település egészen megjeleníti [...] azt a régmúltat, amidőn a havasok közé rejtőzött népség valamelyik törzsfőnöke vagy éppen királya Tartód várából kormányozta alárendelteit.

... Ha a bemutatott vár(ak) építkezési szerkezetét vizsgálgatjuk, s a hazánk más vidékeiről ismert földvárakkal kissé összehasonlítjuk, nem egészen bajos megállapítanunk a Bibarcfalva [így! sz. m.] Kustaly és Tartód vára építkezéseiben felülő analógiákat. Mindannyianál figyelmet érdemel a szabatos földmunka, a területi configuratio szabatos fölhasználása. Mind olyan jellemvonások, aminőket a dákok végső önvédelmi harcokban szerepelt váraknál az Al-Dunától felfelé annyi helyen volt szerencsém megfigyelni...” [És akkor, „összehasonlítás” végett, a kellőképpen nem tanulmányozott temeskői Karas-menti gerebenci várcsoporton kívül a korai vaskori temeszadányi, újszentannai, a paratélyi (=Baráthely, vagy inkább szászmedgyesi), valamint a Nagy-Szamos folyása menti égetett töltésű korai vaskori óriásvárakat említ!]

.... Midőn tehát a mondai találgatás helyébe a tiszta történeti igazságot [?! sz. m.] próbáljuk állítani, világért sem kegyetlenség vagy székely fajszeretetünk hiánya vezérel ebben, hanem egységesedően a tiszta tudományos [?! sz. m.] vizsgálódás sugallatát követjük. Avagy kevesebb okunk lesz-e ezután is rajongó szeretettel és lelkesedéssel csüngen a ősi várainkon, ha a sok mesterséges, erőszakolt [?! sz. m.] rege helyett annak tudomására jutottunk: hogy egy, a székelyhez vitézségben, függetlenségi érületben felettebb hasonló hősi népfaj éppen olyan szívós kitartással ragaszkodott hegyeinkhez, mint jómagunk, s életét, vérért éppen olyan készséggel áldozta bérces kis hazánkért, mint a mi derék, jóra való székelységünk...”

Az „audiatur altera pars” elvének tiszteletben tartását szem előtt tartva, mégha megfigyeléseink, adataink alapján sokhelyütt kétségbe is kell vonnunk TÉGLÁS Gábor állításait, térjünk át immár saját tapasztalataink bemutatására.

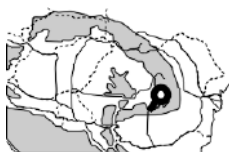
A várat hordozó hegyfokocska a bevezetésben említett vulkáni fennsík északi, már a Görgényi-hegység déli ormaitól nyugatra elterülő részét alkotja. E vidék eredetileg vegyes lombhullató erdővel borított, de nyirkosabb, hűvösebb éghajlati viszonyai miatt fenyves völgyű térszí-

nének átlagos magassága 950-1000 m körülre becsülhető. Tartód-vára teteje azonban ennél valamivel alacsonyabban: 848 m-en van. Északnyugaton a felületre kibukkanó sötétmészseiről híres Parajdi-Szováti medence, nyugatról a Fehér-Nyikó, délnyugatról pedig a Nagy-Kükküllő Székelyudvarhely környéki vízrajzi medencéje keretezi a vulkáni törmelékből és kidobott anyagokból felépülő fennsíkterést. Az első még belül esik a Siklódi-kő - Küsmödi-kő - Firtos-hegy büszke ormai alkotta hegytarajon, a másik kettő azonban részben már kívül fekszik rajta, tehát nyugatra esik tőle. Kelet felől a Görgényi-hegység déli ikerkúpja: a csomafalvi Délhegy (1695 m), a Somlyó (1553 m), valamint a Hegyes (1575 m) messze látszó, tekintélyes fenyves magaslatai határolják. A tőlük délkeletre kezdődő Hargitától (a Fertőtől, 1589 m) a Síkaszó vizén fölfelé elérhető, a Libán viszonylag alacsony hágója révén a Gyergyói-medence déli végződésébe könnyű átjárást lehetővé tevő 990 m magas benyergesedés választja el.

Az időjárási frontok képében érkező s az Erdélyi-medence alacsonyabb átlagos dimbesdombos felszínéhez képest erre a magas küszöbre fölszállni kénytelen nedves légtömegekből kihulló csapadék mennyisége néha az évi 800 mm-t is meghaladja. A közeli, de jóval alacsonyabb fekvésű Szováta-fürdő évi közepes hőmérséklete 7,9-8,2°C között ingadozik. Innen a bükk uralkodó volta a fennsík; a nedves, hűvösebb völgyek fenyvesei kialakulásának is ez a magyarázata².

Amint középkori forrásokból, valamint az erdélyi nagyfejedelemség 18. századi, II. József uralkodása idején végzett, részletes katonai fölmérés segítségével készült térképlapjairól kiderül³, Tartód vára környékének a második világháborúig a székely közbirtokosság tulajdonában levő ősréngetegek eléggé későn, csupán a 17. század második felétől kezdtek elsősorban orosz-hegyiektől, de más falusiaktól is létesített, egyre gyarapodó számú havasi, nyári szállással benépesülni (vö. az 1. térképvázlattal). Maga Varság község is csak a múlt század vége óta alakult ki.

Az enyhén délnek lejtő vártetőcske az északabbra emelkedő „Simó-mezeje”, továbbá a

„Nyakteteje” nevű közeli, nála tekintélyesebb ormokhoz vezető sokkal alacsonyabb, keskeny nyereggel kapcsolódik a hargitai vulkáni fennsík, – az ún. „Láz” – magasabb részeihez.

Meredek oldalait fenyes borítja (1. a 3. képet). A tetőcske mindennek ellenére meglehetősen eldugottan fekszik. A fennsíknek a Tartód-vize vagy a Nagy-Küküllő völgyére eső peremétől számított néhány száz méternyire, a lassan emelkedő fennlapályon nyugatra vagy keletre haladva, alacsonyabb voltánál fogva már eltűnik a fürkésző szeme elől.

A Tartód völgyéből a nyeregre s azon a vártetőre tovább kapaszkodó út nyomai itt-ott halványan még most is fölismerhetők. A Tartód-várában a múlt század végén megfordult TÉGLÁS Gábor véleményétől⁴ eltérően azonban ez az út nem irányult egyenest a várba, hanem annak erős ívben futó északi „sarkát” (4. kép) megkerülve valamivel a keleti oldal védelmi elemei előtt és egyszersmind alattuk, ma már alig észrevehetőn, egészen elmosódottan halad délnek. Vezetéséből következőn a vár védői hosszabb szakaszon oldalozhatták. Tovább két, valóságos falszorost⁵ (Zwinger, antemurale, bayle extérieur) alkotó, egyenlő távolságra húzódó töltérszlet között fut be a vár „védő-gátonyának” déli kanyarulatába. Az útnak a fentiekben leírtak szerinti szándékos megnyújtásával nyilván az erősségbe jutást iparkodtak ilyenképpen is megnehezíteni.

Aprólékos szemrevételekor, illetőleg alaprajzának új, szabatosabb fölmérésekor (4. kép) derült csak ki, hogy a TÉGLÁS Gábor készítette helyszíni vázlat (2. kép) nem hűséges, távolról se felel meg a valóságnak; ti. nem ikererődítményről, hanem csupán egyetlen várról beszélhetünk. A hegytetőcske megnyúlt felszíne határozta meg erősségünk alaptervét. Az ásátás kezdete előtt szemügyre vett terepalakulatok látán ellipszis vetületű kettős körtöltésre gyanakodhattunk. A külső körtöltés erősen ívelt volt északnyugati, meg déli szakaszán egy-egy látzólagos kapunyílás bontja meg az első pillantásra is tekintélyesebb, de valóságban is annak bizonyuló védelmi elemet. Ezek a mai „átjárók”, észrevételünk értelmében, a külső körtöltés anyagá-

nak leromlásával, vagy későbbi szándékos elhordásával támadtak. (Az utóbbit minden bizonnyal erdőléskor létesítették.) A körtöltésekkel övezett tetőcske bogárháthoz hasonlítható domborodású; a körtöltések mai tetőző részei általában alacsonyabban fekszenek a felszín legmagasabb domborulatánál. A vár felszínével kapcsolatos megfigyeléseink kiegészítéséül még valamit el kell mondanunk: ha nem is tűnik mindenütt élesen szembe, mégis csaknem mindenfelé tapasztalható a következő érdekes jelenség: mindjárt a külső körtöltéstől lefelé kezdődő, erős dőlésű, rézsűjű, 6-7 méter szélességű lejtősávot mesterségesen egyengették el; érthetőbben szólva, a lejtő felületét köröskörül iparkodtak lehetőleg minél egyenletesebbé, simábbá, egyúttal meredekebbé is kialakítani, ezzel is megnehezítve az ellenség fölé és megkapaszkodási lehetőségeit. A többé, vagy kevésbé jól látható szabályos lejtőalakításnak más „kézzelfogható” bizonyítékát is említhetjük: A nevezett lejtősáv alján 0,5-1 m széles „párkány” fut körbe, ez pedig nyilván a lejtő mesterséges levágásából, anyagának lehordásából és az említett távolságon túli felhalmozódásából származik, ha ugyan esetleg nem volt a római táborok külső, függőleges falsíkja előtt szabályszerűen előforduló párkányéhoz (berme) hasonló rendeltetése is? E kérdést azonban csupán kiterjedtebb, alapos ásátások révén válaszolhatnók meg.

Az ásátásaink kezdete előtt egyes szakaszain kisebb-nagyobb faragatlan kötömbökből emelt „küklöpsi” jellegű falmaradvány hatását keltő, föld- és tülevélréteg borította, erősebbnek mutatkozó külső töltés 0,7-2 m-re emelkedik a vár belsejének közvetlenül mellette húzódó felszínsávjához képest. A fennebbieken megjelölt két újabb keletű nyílástól, valamint az igazi bejáratot őriző töltésszorostól eltekintve vonulata megszakítatlan. Az előbbihez mérten jelentéktelenebb, egyes részein inkább az oldalos, váltóekés szántás „barázdáihoz” fogható belső töltés viszont hiányzik a vár észak-északnyugati részében. Kanyarulata alapján ítélve egyesülnie kellene a külső töltéssel (1. a 4. képet), igazában azonban a kettő találkozása elmosódott, az éppen odanőtt fák miatt egyelőre ásátással se tisztázhattuk

csatlakozásuk, vagy egymásba olvadásuk körülményeit. A dél-délkeleti csücsökben, „szögletben”, az erdőkitermelés megindulásakor tűntették el még a nyomait is.

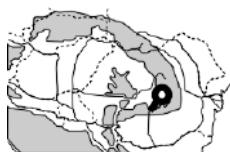
A szabálytalan tojásdad vetületű külső körtöltés bezárta térség legnagyobb szélessége 37 m. Az előbbinél nyúltabb belső körtöltés korszorúzta magasabb, de egyszersmind laposabb térszín hasonló adatai: 45 és 18 m. Az 1962-1963-ban nagyobb részét sűrű vegyes erdő borította, éppen ezért a kutatást erősen akadályozó és nehezen áttekinthető térszín felületének előzetes végigcserkészésekor három kincskeresős gödrön kívül semmi különöset nem vettünk észre. ORBÁN észleletével megegyezően egyetlen föld-domborulat, halmocska, vagy egyéb sem utalt egykori épületek maradványaira. És az alapos gyanúnk a vár tetőző részén ásatásaink idején meglévő kicsiny tisztáson kibontott I. sz. felület (1. a 4. képet) apró és semmitmondó fazéktöredékeket felszínre hozó munkálatai idején keserűségünkre igazolódott.

Az erősség hajdani egyedüli bejárata a délkeleti végződés közelében nyílt. Ehelyütt az addig meglehetősen egyenes futású keleti „töltésrészlet” délnyugatra kanyarodik, majd, a felszín alakulata alapján ítélve, meg is szűnik. Ettől a végződéstől 22-24 m-t visszafelé mérve, mintegy 5 méterrel előtte, már a lejtőn, de még a meredekebb lejtősáv kezdete előtt, az előbbihez képest körülbelül 2,5 m-rel mélyebb szinten „nő ki a földből” a töltés másik kezdete (1. az. 5a. képet), s aztán némiképpen szabálytalan csigavonalhoz hasonlíthatóan körülfutja a vártetőt. A bejáratot tehát kétségtelenül töltés-szorosként, más szóval emberkézzel létesített terepszorosként alakították ki.

A csaknem kelet-nyugati irányú, azaz a vár képzeletbeli hossz tengelyére majdnem merőlegesen kijelölt I. és az erősség délkeleti részében vágott II. számú kutatóárkunk (vö. 4., 7-9. ábrával) napvilágra juttatta maradványok, valamint az ezek megpillantása nyomán a külső „töltés” egész hosszában végzett tüzetes vizsgálódásunk folyamán derült ki: kezdetben földből és kőből vegyesen fölhánytnak vélt külső töltésünk végeredményben jó mészhabarcskötésű kőfalat rej-

teget magában (4., 5a-b., 6. kép). Ez a mészhabarcs a lepergett századok folyamán ugyan nagyobb részt kioldódott, kimosódott a felülethez közelebb levő kövek közül, annál jobban megőrződött azonban a fal testének az időjárás viszonyosságaitól ki nem kezdett belsejében. A fal külső és belső színét többnyire faragatlan, mégis megválogatott és meglehetősen gonddal egymáshoz találtatott kisebb-nagyobb, valószínűleg helyben termelt tömbből rakták fel. (1. 5a-b., 7., 9. kép). Emelések a fal külső meg belső színét alkotó tömbsor tetemes szélességű közét sziklatörmelékkel töltötték ki, szerkezete tehát a már az ókorból ismert „töltékes” falakéra, az ún. **emplekton**-rendszerű falakra emlékeztet⁶. Vastagsága nem mindenütt azonos: keleti és nyugati szakaszán általában 1,6 m, a délkeleti oldalon vágott II. sz. kutatóárkban azonban 2 m-re szélesedik, lehet a falszoros okán. A fal délkeleti külső végződését szabályosan képezték ki. Ásatási metszeteinkből láthatón részben lépcsőfokszerűen lesimított, szálában álló sziklafelületekre, részben többé-kevésbé gondosan ásott, 40-50 cm mély alapozási árokba, részben pedig – ahol a tetőcske peremfelületének simasága és akkoriban fölthető állékonysága megengedte – közvetlenül a növényzettől és annak rothadó-korhadó félben levő származékaitól megtisztított vízszintes talajra alapozták. Kavicsszemekben ugyan szegény, mégis jó minőségű, okvetlenül valahonnan nagyobb távolságról ideszállított, falban oltott meszet használtak kötőanyagként⁷.

A látszat szerinti külső töltéssel, igazában széles, zömök, erősnak mondható kőfallal szemben a belső védelmi elem csupán jelentéktelen, jobbára elmosódó körvonalú, egyszerű, kőmagtalan földtöltésnek bizonyult (vö. a 7. kép 8-11 métere közötti részével). Noha a két védelmi elem időrendi viszonyát ásatásainkkor nem sikerült megnyugtatón tisztáznunk⁸, mégse vethetjük el egészen a belső földtöltés valamelyest korábbi létesítésének valószínűségét. A földtöltéssel kerített kezdetleges erősség lehetett az első, hevenyészett váracska, a kőfal nem sokkal (?) ezt követő fölrakásával aztán számottevően megnövelték befogadó képességét. Ésszerűségi indokok alapján

sem igen gondolhatunk arra, hogy egyszerre használták volna a gyenge belső töltést és nála kétségen kívül hatalmasabb, erősebb kőfalat. Még kevésbé tűnik hihetőnek a belső töltés utólagos létesítése.

Ásatásainkkor csupán csekély és nagyon szegényes régészeti anyag [néhány rögtönzött tűzhely (?) maradványa, a föltárt falszakaszok mentén hol itt – hol ott megszakadó vékony szenes réteg, a vár déli „sarkából”, az erdőléskor kivágott, ma „kapunak” hívott falnyílástól közvetlenül nyugatra (a 4. képen +el jelölt helyen), néhány vastag falú korongolt, égetett agyagedény töredéke] jutott napvilágra. Esetünkben a kor-meghatározást lehetővé tevő, valamint a fal alapozási szintje fölött, annak közvetlen közelében előkerült fazéktöredékek a legjelentősebbek (1. a 10. kép, 1-5. sz.; 11. sz. kép, 7-12. sz.).

Az edénytöredékek alapján vélekedve a bögrék, fazekak lassú korongon készülhettek. Díszítőelemként valamilyen csontszerszámmal vastagon bemélyített hullám – (10. kép, 1, 3. sz.; 11. kép, 8., 11. sz.) és párhuzamos vonalakat (10. kép, 2., 4. sz.; 11. kép, 7., 10. sz.), valamint egymást derékszögben metsző, némiképpen a kosárfonást utánozó (10. kép, 9. sz.) ékítményeket alkalmaztak. Nagyobb edényalj-töredéken fenékbélyegző domború lenyomata (10. kép, 5. sz., 11. kép, 12. sz.) vehető jól ki.

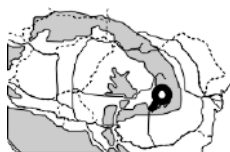
Mint az eddigi kutatásokból ismeretes, a bonyolultabb mértani idomú fenékbélyegző-nyomat (az erdélyi ún. „szláv” jellegű fazekastermekék egyedüli domborművű „díszítő” eleme) hiányzik a 7-8. századi agyagművészeti gyártmányok köréből⁹. Csak később, a 8. század végén, a 9. század elején, tehát a tulajdonképpeni hűbérkorra való átmenet idején tűnik föl. Már Erdély-szerte is számos lelőhelyről került napvilágra, és hozzávetőleg a 9. század végétől kezd szél-tében-hosszában elterjedni. Hasonló, de a miénk-nél tagadhatatlanul fejlettebb bélyegzők lenyomata ismeretes pl. a hosszú ideig lakott (Kovácsna megyei) sepsiszentgyörgy-bedeházi település ásatásakor felszínre bukkant edénytöredékekről. Az innen előkerült, négyszögbe zárt át-lós vagy rendes keresztben bélyegzős edények¹⁰

valójában a 12. században létesülő bedeházi szálláshely agyagműves termékei fejlődési sorá-nak a nyitányát jelzik, a település emlékanyaga egészében azonban továbbfejlődik már kiforrot-tabb hűbérkori alakok felé.

A számunkra perdöntő Tartód-vári fazék-töredékek mellett még egy edény szájának perem-részté kell ügyelnünk. Sajátságosan tagolt met-szetének alján, kívül régebbi, a 10. század végé-re – a 11. század első felére jellemző peremfaj-ták közvetlen fejlődéséből eredő, sem előbb, se később elő nem fordul, különben egészen je-lentéktelenné tűnő, körülfutó sajtáságos kicsi borda látható (1. 10. kép. 1a-b. sz.; 11. kép 11. sz.). Ez a viszonylag rövid időszakra jellemző kis méretű sajátos szájeremdsz valóságos **ter-minus post quem**-et kínál az egész, mégha oly szegényes anyagnak, sőt magának az erősségnek a keltezése tekintetében¹¹. Másfelől viszont ép-pen olyan igaz az is: az effajta jellegű fazekas termékek a 13. század negyvenes éveitől kezd-ve, hogy úgy mondjuk „divatjuk múlttá váltak”. Az agyagművészeti gyártmányok *gyurmája, jel-lege, külseje, mintázata* ettől kezdve lényegesen megváltozott, talán az első mongol hadjárat és a rövid mongol uralom sok tekintetben új helyze-tet teremtő, az addig elevenen tevékenykedő műhelyek elpusztulása, vagy esetleg a vásárlók igényeinek átalakulása következtében.

A fennebbieken alapján vélekedve a Tar-tód-vári fazekas anyag tehát szinte teljes bizo-nyossággal a 11. század végére, valamint a kö-vetkező századra keltezhető. Az előrebocsátot-tak a varsági Tartód-vára rövid és egyúttal cse-kély létszámú őrsegre való használati idejének [ne feledjük, két évi, összesen mintegy négy heti ásatási igyekezetünk ellenére is mindössze nyolc (!) edénytöredéket sikerült „kibányásznunk”, te-hát az anyag fölöttébb csekély, és amellettsze-gényes is; a vár tetőző részén sem akadtunk tar-tós fa-, vagy kőépítmények, sőt bármiféle tartós szállás nyomaira!], alig évtizedekre becsülhető rövidke történetének kezdő és végső időhatára tekintetében nagyon jelentős észleletek.

Tartód-vára eléggé eldugott, hadászati te-kintetben is meglehetősen jelentéktelen tetőcskén

magányosodik. Falai szabadon emelkedtek magasba, se tornyai, se más nagyobb fajta épületei nemigen lehettek. Mégcsak védőárok se kerítette, a körös-körül meredeken alábocsátkozó sziklás oldal egyszerűen fölöslegessé tette annak kiásását.

II. Firtos-vára

A rováírásos rekeszes festett mennyezetű unitárius egyházaról híres-neves Énlakától észak-keletre büszke csúcs emelkedik: a nagy vulkáni fennsík egyik föltarajosodó, nyugati végződése; szeszélyes alakú szikláki messze törnek a magasba, tetején „...gyakran fellegek ütnek táborn, midőn lenn napsugárban ragyognak a völgyek és az alantibb bércek. E havas, mely mindent uralgva, több ezer láb magasságig (valójában 1062, 1067 m-ig; különböző térképen más és más fajta adatok szerepelnek) tornyosult [...], a székely központi havasoknak (Hargita, Ostoros, Fertő) egyik kiszökellő előőrse. [...] E hegy, melynek tetején egykor egyik leg-hatalmasabb vára állott a Székelyföldnek, honnan nemrégén a szerzetesek [...] zsolozsmái hangzottak le [...] a Firtos...” Ezen az avult ízű, de tagadhatatlanul költői nyelven kezdi ORBÁN Balázs a különben népvándorláskori aranyéremletréről is nevezetes¹² Firtos-hegy bemutatását. „...Firtos a Korond feletti Kalondával van egybe függésben [erről a széles, lapos vízvázastóról majd még szó esik az összefoglalóban, Tartód-vára helyzetének és fölletező szerepének méltatásával kapcsolatban, sz. m.], illetőleg a magas Kalonda [...] hegynek, mely a havasokkal köti egybe e hatalmas három csúcsos bércóriást – folytatja ORBÁN¹³ – déleleti csúcsát gyönyörű erdőes koronázza, északnyugati csúcsa a függőleges meredeken van lemeszve, oldalaira kapaszkodott cserjék közül sötét [...] sziklaszálak emelkednek ki. [...] A szeszélyes képződésű sziklatornyok között emelkedik fel a hegynek magasabb északkeleti [helyesebben északi] csúcsa, melynek tetőlapján állott Firtos vára [1. 12-13. kép]. Firtos-hegy két csúcsát: a „Péterhegyesét” és a „Kese-lyütötöt” a „Földhid” köti össze. Itt [...] roppant földtöltés van, mely lenn 10 lépés széles, déli oldalán mély sánc [=árok, sz. m.] vonul el. Kiindulópontja [az **udvarhelyszéki**] Kőrispataknál látszó „Tündérek útjának” s a két Küküllő közti hegyeleken elvonuló „Ördögborozdá”-nak. [A mondatot mi emeltük ki].

Firtos várából még jelentékeny romok maradtak fenn – írja tovább ORBÁN – [...] falai még több láb¹⁴ magasságban fennállanak most is, s képesítenek arra, hogy e vár alakját, nagyságát meghatározhassam. A vár alakját [azaz alaprajzát, sz. m.] leginkább [...] nyakas körtéhez hasonlíthatnám [1. 14. kép], melynek szára délre van fordítva, legnagyobb hossza 130 [...], legnagyobb szélessége 110 lépés. Ott hol összekeske-

nyül, mindkét oldalán 15 lépés hosszú, 10 lépés széles négyszögű bástyák [helyesebben a várfal belső színehez toldott (?) toronyszerű épületmaradványok (A és B, lásd alaprajzát, sz. m.)] voltak a fal vonalából kissé kirügólag elhelyezve. Északi oldalán a hegy több száz láb magasságban falmeredeken hanyatlik le. S itt, hol még a zerge se tudna kímászni, úgy látszik nem is volt fal, vagy ha volt, leomlott a szakadozó hegygel együtt. Nyugati oldalán is a hegy száz lábnyira függőlegesen van lecsapva; itt azonban volt éppen az oromszélre fektetett fal, amely itt-ott a hegyvel együtt szintén leomladott. Keleti oldalán a hegytető menedékes és megmászható hajlással lejtősül le s ezen természetileg gyenge oldalak megerősítésére nagy figyelmet fordítottak. A falakon kívül látszólag emberkez által lemeszített vagy 15-20 lábnyira a hegy. [Az utóbbi szövegrészt mi emeltük ki.] E lemeszés aljában még most is közel három öl¹⁵ széles s igen mély sánc [=védőárok, sz. m.] (CCCC) fut körül, e sáncot [=árkot, sz. m.] kívülről magas, széles földtöltés (DDDD) karolja körül. Ez oldalakon a falak legépebbek, sok helyt még ölnyi magasságban állanak, a bástya [igazában torony (? sz. m.)] fala kívülről mérve két ölnyre. A bejárat (E) a déli karának nyugatra hajló részén volt, hol a várfalakhoz [...] másik külső fal (FF) lévén csatolva, olyan elővárcs, vagy kapuvéd (GG) [ha ugyan ez esetben is nem bizonyos fajta falszorosról lenne inkább szó?! sz. m.], mely a várba való bejutást megnehezítette, annival is inkább, mert e külső sánc [=árok, sz. m.] és töltés itt is fel volt vezetve, sőt [...] meghajlítással délirányban [...] a hegy orom széléig folytatva, látszólag azért, hogy az ott felvunuló várútját fedezze. [Az utóbbi részt mi emeltük ki.]

A vár belterén az (A és B) bástyák [tornyok? sz. m.] irányában [...] imaháznak (L) látszanak alapfalai; elgázolta [...] ugyan az idő vaskeze, de annyi mégis fennmaradt, hogy mérték [métel] arányait és alakját meghatározhassuk. 35 lépés hosszúságú épület volt [...], melynek 7 lépés hosszú, 6 lépés széles szentélye félköríves apsisal bírván, azt kell felténnünk, hogy az a XIII. század végén épült román [=félköríves, sz. m.] ízlésű templom volt, egyháza egy régen itt állott kolostornak, melyet a múlt [tehát a 18., sz. m.] század elején idetelepített minoriták nem építettek, hanem a már meglevőt kiigazítva csak hasznosították. [...] A kápolnától északra mély gödrök, épületromokkal tölt üregek (MM) vannak, hol hihetőleg mint a vártér legmagasabb és legszebb pontján, a parancsnok vagy vártulajdonos laka (? sz. m.) vagy a belső Ballium zórtorony állhatott [?]; a ballium különben, Du CANGE középkorilatin szótára szerint (**Glossarium mediae et infimae Latinitatis**, I. köt., Niort, 1883, 539) erődítményfajta, „talán 1. cölöpökkel kerített erődített hely; 2. falakkal övezett (erődítmény-közepi) udvar”, sz. m.).

A kapun kívül [...] másik kis kápolna (P) állott, melynek hossza alig 10 lépés, falai még most is 5-6 láb magasságban fennállanak. Ez is félkör apsisú s így a

belső imaházzal egykorúnak látszik. [...] A vár alatt [...] nagy kerek üreg van, olyan mint egy felhagyott mézskatlan, ezt tartják a vár kútjának. [...] Az e körüli szántókat Játszóhelynek hívják, mert itt tarták – a hagyomány szerint – a várbeliek hadgyakorlataikat, fegyverjátékaikat.

Firtosról is, mint ős váraink nagy részéről, szintén semmi történeti adatunk, építési kora a *mythos regevilágába* vész el [a részt mi emeltük ki]...”

ORBÁN szépen folydogáló leírásánál mi se ecsetelhetjük volna ékeesebben, tömörebben szólva Firtos várának egy évszázada – nyilván – még sokkal szembeötlőbb jellegzetességeit.

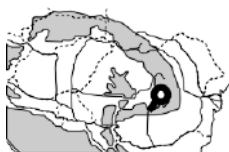
A teres Firtos-fennsík északi tetőrészen magányoskodó várról azonban, különösen a MACREA Miháltól, valamint a HORED T Kurttól vezetett két kutatócsoport időben egymást nem sokkal követő futólagos, tájékozódó jellegű vizsgálódásai és ásatásai¹⁶ óta valamicskével mégiscsak többet írhatunk. Noha ezeknek a kutatásoknak merőben más volt a bevallott feladata: nevezetesen a 7. századi bizánci (avar) arany éremlelet helyét igyekeztek hasonlíthatatlanul bővebb tudásanyag, fejlettebb ásatási módszerek birtokában szemügyre venni, a kérdéseket távolról se megvilágító, sőt talán szövevényesebbé tevő egyetlen szelvény elkészítése bizonyos mértékig mégiscsak gyarapította a várral kapcsolatos eddigi, szinte fájón szegényes ismereteinket. A 95 m hosszabb és 70 m-es kisebb tengelyű, tojásdad alaprajzú erősséget mézshabarccsal rakott, 2 m vastagságú fal keríti (l. a 15. képet). A szóban fukarkodó előzetes ásatási jelentésben sajnos árva szó sem esik a fal természetéről, jellegzetességeiről, sem a falhoz belülről csatlakozó, hozzátoldottnak látszó kőépület (torony?, ORBÁN Balázs „bástyája”) mineműségéről: vajon egyidejű-e, a kolostorral kapcsolatos későbbi hozzátoldás-e, pedig ennek megállapítása eléggé jelentős kérdés lenne a vár keltezését lehetővé tevő, jelenleg ismert csekély számú többi tényező mellett. [A torony (?) belső méretei 4,5 x 3,3 m.] A sziklát borító termőtalaj általában meglehetősen vékony, sehol se haladja meg az 1 m-t. A kutatóárok készítésekor (l. 16a. képet) csupán kései, a néhány tíz-, vagy éppen száz évig itt állott kolostor¹⁷ szerzete-seinek életéhez kapcsolódó 18. századi agyag-edény- meg kályhacsempé töredékek jutottak nap-

világra, a vár gyanítható kora középkori használata idejével egykorú anyag azonban egyáltalán nem. Pedig az erősségnek jóval meg kellett előznie a kolostor alapítását. Az alább ismertetendő érveken kívül az is támogatja ezt a véleményünket, hogy egyetlen okleveles, vagy hitelt érdemlő másfajta történelmi adat sem ismeretes Firtos-vára kora középkori története tekintetében.

A HORED T Kurttól és munkatársaitól a vártető keleti oldala alján nagyjából dél-északi irányban húzódó mélyedésben (megszakítással) húzatott kutatóárok átvágta a (belső) védőárkot és a (külső) védőtöltést (15, 16a. kép). Itt se bukkantak legcsekélyebb nyomra vezető anyagra. Minthogy az Énlakáról a Firtos fennsíkjára egyetlen könnyebb feljárót: a legmagasabb részek, a „Keselyű-tető” meg a „Péterhegyese” közötti benyergesedést, az ún. „Földhidat” kb. 145 m hosszban biztosító védőtöltés és védőárok mérete és jellege egyezik a vár keleti oldalán húzódó hasonló elemekkel (l. 15., valamint a 16b. képet), HORED T Kurt – minden bizonnyal jogosan – ezt is a várhoz tartozó, előretolt védelmi létesítménynek tekinti.

A vár belsejében levő, a kincskeresőkől részben megrongált, részben teljesen kiszedett, 0,5-0,6 m vastag alapfalú kápolnát illetően [(hajójának szélessége 6,6 m, hossza 9,25, a félköríves záródású szentély sugara 3,40 m) VÁTÁȘIANU Virgil vélekedése alapján¹⁸] *Lehetségesnek tartja félköríves jellegét és még a 13. századból való származását*, de nem veti el egészen a kolostorral kapcsolatos 18. századi építettségét se. Teljesen ez utóbbi kor létesítményének tartja azonban a vár bejáratához közeli 3,8 m hosszú, 3,4 m széles, szintén félköríves záródású kápolnácskát (vö. 14. kép P; 15. kép, a fölvezető várút kanyarulata közelében, attól mindjárt balra).

Őszintén be kell vallanunk, Firtos-vára (a Firtos név eredete is ismeretlen egyelőre, csak bártortalanul kérdezzük: vajon nem a **firtat** ige tövéhez kapcsolódik-e valamilyen?) használati idejét tekintve csupán rendkívül szegényes adatok állanak rendelkezésünkre, noha a két idézett, nagyon szűkszavú ásatási jelentés minden állítását, majdnem minden szavát hűségesen átvettük. Ez

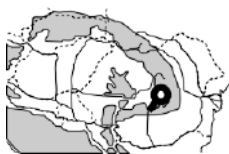
édeskevés korának, szerepének, jelentőségének megkívánható mértékű megvilágításához. További rendszeres, alapos, méghozzá rövidesen lebonyolítandó ásatásokra lenne szükség. Addig a tartódvári helyzettel szemben sokkal bizonytalanabb talajon tapogatózunk, és csak óvatos fenn tartással érinthetjük a kérdést. Mégis még ebben az „ínséges” helyzetben is van egy-két, talán az elindulást megkönnyítő, apró észrevétel: 1. ORBÁN éles szemre valló megfigyelése szerint: „...Keleti és déli oldalán a hegycsúcs menedékes és megmászható hajlással lejtősül le, s ezen természetileg gyenge oldalak megerősítésére nagy figyelmet fordítottak. *A falakon kívül látszólag emberkéztől lemetsetett vagy 15-20 lábnyira a hegy...*” Nos, Tartód-vára falvonulata előtt azonos a helyzet. 2. Firtos-vára körfalának szélessége az egyetlen metszetben 2 m. Hasonló méretet jellemezhetünk föl Tartód-vára falának bizonyos szakaszain is. (A nagyon sietős leírás miatt azonban nem derül ki: vajon ez esetben is emplekton-rendszerű kőfallal állunk-e szemben vagy sem?) 3. Talán meghökkentést kelt, de tanúságként említjük a várral egykorú régészeti anyag teljes hiányát is. Nem árt figyelmeztetnünk arra: Tartód-vára esetében egészen hasonló a helyzet. Négyheti ásatás eredményeként (írd és mondd) mindössze nyolc (8) edénytöredék került napvilágra, márpedig kisebb arányainál fogva Tartód-vára jóval nagyobb részében hatoltunk le a hajdani járószintig, mint tették azt MACREA Mihailék meg HOREDTE Kurték a kétszer nagyobb Firtos-vára felszínén. 4. Firtos-vára közeléből, állítólag Kőrispatak felé indul ki az újabban nem tanulmányozott „Tündérek útja” nevű töltésvonulat.

El kell ismernünk: az imént felsorakoztatott érvek még nem bizonyító értékűek, de mindenestre fölöttébb gyanúsak, és erőltetés nélkül is összefűződni látszanak. Senkit se tévesszen meg (az ez alkalommal valóban torony-szerű építménynek mutakozó¹⁹, de a középkori várépítészetben meglehetősen szokatlan megoldású) falhoz „ragasztott” belső épület. Az a még eléggé magasan álló falrészlethez toldott későbbi, a kolostorral kapcsolatos építkezés eredménye is lehet. (Csak úgy mellékesen megjegyezve ORBÁN

Balázs is, KÖVÁRI László is és mások is beszélnek ugyan a kolostorról, annak történetéről is megemlékeznek szűkebben vagy bővebben, de a kolostor *épületéről* vagy legalábbis *maradványairól* az égvilágon senki árva szót nem szólt!)

Marad még a kápolna kérdése. Amennyiben annak valóban bebizonyosodnék közvetlenül az első, vagy második mongoldulás utáni emeltetése, pusztán létével is **terminus ante quem**-et (határidőszak előtti keltezésre alkalmas indítékot) kínál a vár falainak fölrakását illetően, mert egészen szokatlan (bár elvben, elismerjük, mégse teljesen tagadható) jelenség lenne használatban levő kápolna köré várat, ráadásul ilyen terjedelmű erősséget építtetni. Ez utóbbi, merőben furcsa föltevésével meg kellene elégednünk a vár 12. század végi, 14. század eleji földrakatása állításával. Ennek az erőszakolt föltételezésnek viszont határozottan ellentmond egyrészt a várnak a jelenlegi maradványokból következtethető kezdetleges jellege (nincs zömtornya, viszonylag nagy felületéhez képest beosztatlan, a kápolnán kívül nincsenek lakóépületei stb. stb., egyszóval hiányolja a 13. századdal kezdődő várépítészet legcsekélyebb elemeit is), másrészt, s ez nagyon föltűnő: lakott, használt, karbantartott várként soha egyetlen okmány vagy oklevél sem említi, végül, legjobb tudomásuk szerint ennek a vidéknek egyetlen talpalatnyi helye se volt megyei terület, mint pl. a háromszéki Bálványosvár tartománya, hanem az udvarhelyszéki székelyek betelepülése, gyaníthatón kevéssel az első mongoldulás ránczúdulása előtt-óta mindig (ilyen, vagy olyan közigazgatási szervezettel, de) székely terület, márpedig a 13-14. századi s későbbi *székely társadalmi szervezet természetével és jogaival összeférhetetlen lett volna* ide s máshova is királyi, vagy éppen főúri magánvárat építeni. Kései rakatásának föltételezésével kapcsolatban még mindig elképzelhető utolsó lehetőség: a szintén udvarhelyszéki bágyi várhoz hasonló rendeltetésű paraszvár lehetett²⁰, de e tekintetben se rendelkezünk a legjelentéktelenebb útmutatással, indítékkal.

A lehetőségek fölillantása és kimerülése után, a fennálló nehézségek ellenére is állást kell foglalnunk. Nézetünk szerint, a fennebb

megtárgyalt indokok alapján Firtos-vára legvalószínűbben mégis a kora középkorban, nevezetesen a mongoldulás előtti két évszázad bizonyos szakaszában élhette a maga történelmi szerepét, egy forrásait, ismeretanyagát tekintve egyelőre nagyon ködös korszakban. Inkább ésszerűségi megfontolásokra, mintsem a gondos régészeti megfigyelésekre, valamint kézzelfogható anyagra támaszkodó föltevésünket remélhetőleg már a közeljövőben végzendő föltárások eredményei meg is dönthetik ugyan, de meg is erősíthetik. Firtos-vára használati idejének kérdését addig természetesen nem zárhatjuk le.

III. A székelyudvarhelyi Budvár

„Budvár” Székelyudvarhely határán, a várostól gyalogosan félórányi távolságra, a Nagy-Küküllő jobb partján, (földtörténeti) pannóniai korú durva konglomerátból álló magas szikla délre nyúló fokán fekszik (17a-b. kép).

Délre fordult kerekded „bütüje” egészen kopár: „csuporidomú” kihajlású sziklafala ég felé tör, délre néző oldalában szédítő magasságban üregek tátonganak, a szikla rétegezettsége miatt

„...néhol oly szabályszerű elrendezéssel, mintha a hegy [...] lőréses bástyákkal ellátott roppant erősség halmaza vagy a megfajthetetlen múlt titkain [...] örökdő mozdulatlan [...] óriási sphynx lenne; évezredek viharjai oldalán sötétlő, szinte megközelíthetetlen sziklaüregek [...] a hegy szemeként bámulnak a mindenségre, mintha az idő lassú folyását kémlelnék. A nép hite szerint azok az éjhomályban lebegő bájós tündérek földbeli útjának ember elől elzart nyílásai. Te rejtélyes sziklahegy, te – kérdezi nem csekély szónokiassággal az eddig is idézett ORBÁN Balázs²¹ –, ki a székely nemzet titkos múltjának, hősies mythosi korának vagy központi helye, hol a nemzet kővértke írt ős törvényeit és történelmét nemtőkkel őrizteti a nép, [...] oh rejtélyes, mesés sziklahalom, miért vagy oly hallgatag, miért nem tudod felfejteni a múltnak előtted lezajlott titkait...”

A 625 m t. sz. f. magasságú Budvár hegye (tehát) délen és nyugaton nagyon meredek, csaknem függőleges, megközelíthetetlen oldalú, csak észak felé kapcsolódik a tető szintjéhez mérten valamivel alacsonyabb, eléggé keskeny nyakkal a nála tekintélyesebb, magasabb, ma is erdős „Kuvaszó-hegyhez”. Tőle nyugatra fekvő, szintén magasabb „Csicsér” tetejét (17a. kép) a Budvártól a napvilágot alig látó, szűk és mély, sziklás völ-

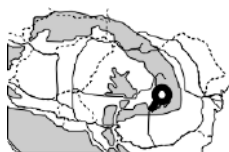
gyeckében lefelé törtető Nedrő-pataka, valamint az Ördöggút-pataka egyesüléséből keletkező Budvár-pataka szakadékos oldalú völgye választja el. Ez utóbbiban ma is járt ösvény vezet föl a közeli Hodgya, Farcád, Sükő és Béta falu irányában.

A mostanság kaszálóként használt, 175-180 m hosszú, 60 m széles, magányos tölgyekkel árnyékosabb fennsík nyugati meg déli oldala vesztélyesen meredek. Ezeken az oldalakon fal vagy másfajta, emberkéz alkotta erődítési elem seholse látszik. A bogárhátszerűen földomborodó, inkább nyugat felé lejtő tető északi és keleti peremén azonban még ORBÁN ott-jártakor is láthatók voltak

„...2-3 láb magasságban, itt-ott elhantalva a válogatott lapos kövekből forró mésszel bonthatatlan szilárdul épült alapfalak. [Lásd a 18. képet: ORBÁN alaprajzát, AAAA.] E falvonal közepe táján [...] négyszög bástya [mai, tudományosabb szóhasználattal torony, B] állott, melyből [...] 4-5 láb magas faldarab még most is fennáll²² [...]]. Látszólag a fal vonalába eső zömtornya volt a várnak...”

Északon, a Székelyudvarhely felé eső meredektől a Hodgya felé eső meredekig négy védőtöltés meg a köztük levő három védőárok félkörben ölelte át és védte a vár egész területét. A külső töltés meg árok eredeti hosszát ma már lehetetlen megállapítani, mivel az első világháború előtt az udvarhelyi 62. közös gyalogezred egy része alkotta helyőrség számára emelt hatalmas golyófogó-töltés készítésekor a domb háta mögül is kitermelték a földet, szabálytalan gödrök maradtak²³. Az éppben megőrzött I. (külső) védőárok hossza (l. 19. kép, térképvázlat) a Hodgya felé eső sziklás oldal kezdetétől a várba fölvonuló s egyúttal az Udvarhely felé eső peremen följáró erdei útig 105 m, alján mért szélessége 2 m. A II. (azaz a belső) védőárok hossza a hodgyai szegélytől a feljáró útig 83-85 m.

ORBÁN szerint is „...legbámulatosabb és valódi cyclopsi mű az északi oldalon levő kettős sánc [=árok, sz. m.]. Ez oldal lévén természetleg leggyengébb s az említett hegynyakon át megközelíthető, [...] e pont megerősítésére volt a főfigyelem fordítva. E sáncok 4-5 öl szélesek, s belső martjuk, melynek ormán fal futott el, [főként a belsőnél, sz. m.] 5 öl magas. E sánc [=védőárok, sz. m.] vonalán túl [ne feledjük: ORBÁN még a golyófogó-domb építése előtt járt ott, tehát még az eredeti felszín láttá!] a hegy még ezen egyedül megközelíthető oldalon

is meredeken hanyatlik le mintegy 50 láb magasságig [bizonyára a vár fennsíkjához mért 50 láb benyergesedést ért ezen, sz. m.] s csak ennek aljából indul ki a várhegyet a Kuvaszóval egybekötő [...] hegynyak.

E szerint Budvár a löfegyverek előtti korban roppant erős, csaknem bevehetetlen vár lehetett. A bejárat [18. kép, D] valószínűleg e sáncolatok [=árkok, sz. m.] nyugati végénél volt²⁴, hol e sáncok most be vannak földelve, de ahol feltehetőleg valamely toronyerőd-től [? sz. m.] várfalon áthaladó útrész [az 1972. évi újabb mélyítésekor ennek az égválagon semmi nyoma nem mutatkozott, sz. m.] fedett felvonóhídnak [?? ORBÁN önkényesen jóval későbbben használatos erődítési megoldásokat vetít vissza távolabbi múltba, ilyesminek ui. a felszíni alakzatok alapján ítélve rendkívül csekély, vagy éppen semmi a valószínűsége, sz. m.] kellett lenni.

A vár beltere [nagyobbrészt, sz. m.] nyugatra lejtősül; itt a talaj tömör szikla lévén semmi épületnyom nem mutatkozik, de a fékmentes keleti oldalon, a leírt falak [helyesebben csupán bizonyos, ma még meg nem állapított pontig futó fal, sz. m.] közelében mély gödröknek (EEEE) szabályszerű vonala látszik. Valami 30 gödör van ott sorban elhelyezve, ami arra mutat, hogy ezek nem kincskeresők ásogatásai [de, mint a legészakibba való beásásukkor (l. 19. kép, I. sz. felületet) kiderült: bizony éppen azok, sz. m.], hanem valamely épületsor széttrombolt alapfalai. [...] A beltért más részlein kincskeresőtől kapart mennyi gödrök borítják, mert a néphagyomány [? sz. m.] azt tartja, hogy Buda vezér ott arany, ezüst, vas hármass koporsóban van roppant kincshalmazával eltemetve, s ezt keresik a kincsovárgók. Egész társulatok alakultak még az újabb időkben is, s hetekig túrkáltak eredménytelenül a földet.

E romok útmutatása szerint itt állott Budvára²⁵, melyet Buda vezér még Attila birodalmának fölbomlása előtt épített volt²⁶, s melyhez történelmünk mythosi korából oly sok titkoszerűt köt a néphit. E vár Attila hunjaitól elszakadt és ide a havasok közé vonult székelyek fő-rabonbánjainak is székhelye²⁷, politikai életük és vallási kegyeletük központja: itt a vár alatt gyűlt egybe a székely nép áldozni, törvényt hozni, a hon dolgai felett tanácskozni, jutalmazni és büntetni. Itten, e várbán székelt hős Zandirhám²⁸, itten tartattak a székelyeknek ősi törvényei s az Arpáddal kötött szövetségnek kővértkekre vésett szabályai. És e vár, az ősz intézményeknek e sziklafészke volt a keresztény hit győzelmének is tanúja, itt mondatott ki az ősz vallást háttérbe szorító új hit érvénye. Budvára, az ennyi emlékek által szentesített ősz vár, Attila birodalmának ezen köepopeája a székely nemzet őstörténelmének ezen emléképülete [...] 1241-ig fennállott, ekkor azonban a mongolok vad csordái rácsapván hazánkra, azt minden irányban fel-dúlták. SÁNDOR István [a Csiki Székely Krónikát hamisító SÁNDOR Zsigmond egyik kitalált „őse”, sz. m.] több veszített csata után 300 válogatott s mindig mellette

levő harcosával megkísérté Budvár alatt feltartóztatni a dúló tatárokat, de a roppant seregtől körülözöneltetvén, a hősiességben mind elhullottak harcosai, s ő maga is elesvén elmetesztett fejét a Küküllőbe dobták. A győzelmes tatárok Lászlót, a székelyek grófját Boud várából elkergetve, azt lerombolták²⁹...

... De amilyen nagyszerű képet tár föl a múltból a képzelet karján járó emlékezet [a részt mi emeltük ki; az úgy ilyenszerű megfogalmazásából mintha úgy tűnnék: adott pillanatban ORBÁN talán mégse bízott annyira vakon a Csiki Székely Krónika minden állításának hitelességében?!], ép oly bájos, amit a jelen mutat a köröskörül pillantó szemnek. E helyről minden irányban a legnagyobb kílátás tűnik fel s körül a hegyek s havasok láncolata, a lábaiknál elterülő helységekkel, amily meglepő épp oly bájos panoráma változatos képeit nyitja meg a szemlélő előtt.

Egy körülmény azonban méltán gondolkodóba ejtett – fűzi tovább szavát ORBÁN –. A székely ősvárak [ez tévedés, a székelyek nem túrtek földjükön várakat, sz. m.] vizsgálódásából vont tapasztalásaim azon meggyőződésre vittek, hogy e várak rendszeresen úgy épültek, hogy mindenikéből a szomszéd várakra lehessen látni, jelzés és híradás és vétel végett. E rendszert a központi fekvésű [? sz. m.] és rendeltetésű Budvárnál is föl kellett volna találnom: azonban Budvár hegyét még magasabb hegyek környezvén, sem a Zeta, sem a Kadácsi, sem a galambfalvi [nem tudni: ORBÁN Balázs tulajdonképpen melyikre is gondol; a kisgalambfalvi omlási vagy a galat-teteji ugyan valóban nem látható innen, ám a nagygalambfalvi-várfelei már annál inkább; sz. m.] és bágyi szomszéd várak nem látszanak³⁰. Kellott tehát, hogy valamelyik szomszéd hegyen Budváranak [...] elővárcsa legyen, mely ezen egybekötötést eszközölje. [...] E várcas éppen a Csicsér tető csúcsán van (l. 17a. kép, baloldalt); dél- és nyugatról a természet [...] északon és keleten egy, még most is 4 öl mély s 6 öl széles sánc [=árkok, sz. m.] védi. Hossza 70 lépés, szélessége 15 lépés...³¹.

Hosszadalmassága és látszólagos fölöslegesége ellenére is mindenképpen szükségesnek tartottuk ORBÁN Balázs Budvárát ismertető szövegét csaknem egészében idézni, mert nagy elődünknek a költött Csiki Székely Krónikára támaszkodó tetszetős, a hamisan értelmezett hazafiasságból eredő hiúságnak hízelgő, a köztudatba az orbáni mű sajtó alól kikerülte óta mély gyökereket eresztő elbeszéléséből eltérő, sőt azzal nem egy tekintetben szembe forduló fölfogást fejtünk ki. Igaz, nem mi törjük meg először a Budvárhoz fűződő, a száraz, rideg adatok fényében bizony mesésnek mondható hiedelmet. Megtette azt már a múlt század utolsó éveiben az úgy lényegére többé-kevésbé helyesen tapintó TÉGLÁS Gábor is. 1969-1970. évi ásatásunk eredményeinek nagy vonalakban való ismertetése előtt hadd idézzük az ő, látszólag „hangulatrontó” végső következtetéseit.

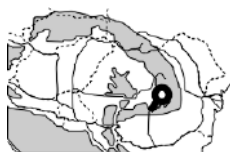

„... Mindezekből [már mint a tőle korábban kifejtettekből, sz. m.] szinte önként kiderül, hogy a Budvárhoz fűződő szép mondákkal kapcsolatos hűn-székely korszakot jóval megelőző idők alkotását bírjuk Udvarhelymegye eme sokat emlegetett sziklavarában. A fazekas készítmények technikája, a [...] kő- és réz-eszközök alakbeli jellege – az apolloniai [szabatosan dyrrhachiumi, sz. m.] drachmától eltekintve is – mind a rómaiak foglалását megelőző időre mutatnak. A széke-lyek, ha történelmileg igazolhatóan a honfoglalás előtt valósággal szerepeltek volna is e ponton, készen, illető-leg a harci pusztulás nyomaival örökíthették át Budvárát, szintűgy, mint a Székely-Udvarhely alapjául szolgált római castrumot. Hisz Udvarhely neve is a ró-mai városok, a régiek udvarának köszönhető [?. sz. m.] [...] Kétségen kívül a későbbi zavaros századokban is sokszor szerepelhetett, s a székelység hősi védelmé-nek hathatós segítője lehetett a Budvár. Ilyen időkre utal I. HABSBURG Ferdinánd [német-római császár és magyar király, sz. m.] kőrmöci veretű ezüst dénárja is 1548-ból. Am ragaszkodjunk az ősiség fölemelő és nagy tettekre lelkesítő hagyományaihoz; de a történeti igazság ereje a hitnél és tradícióknál is nagyobb, s ana-k érvényt szerezni tudományos hitelünk érdekében is mulaszthatatlan kötelesség”³²...

TÉGLÁS Gábor e mindenképpen figyelmet érdemlő, megszívlelendő és meg is fogadott felhívása idézésével kezdjük a saját ásatási észleletekről, eredményekről szóló, pillanatnyilag csak a legjelentősebb tényekre szorítóköző beszámolóinkat.

1969-1970. évi föltáró tevékenységünk fo-lyamán a lehetőségekhez mérten igyekeztünk mi-nél több szelvényt készíteni s minél több felület kibontani (19. kép), egyrészt a védelmi elemek jel-legének, szerkezetének, korának megállapítására, másrészt a kb. 1,25 ha-nyi területmű vár belseje rétegvizsionyainak, lakáskörülményeinek földeríté-sére. A vár-belső nagyon bolygatott volta miatt saj-nálatunkra egyetlen ásatási helyen se sikerült teljes keresztmetszetükben, történeti egymásutániságuk-ban, zavartalaniságukban tanulmányozni az - előre-bocsáthatjuk – változó korokon keresztül, megsza-kításokkal ugyan, de hosszú ideig lakott vártető ré-tegvizsionyait. Csaknem összes metszetünkéből és felületi föltárásunkból kevert régészeti emlékan-yag (elsősorban fazekas termékek töredékei) került napvilágra; a következő régészeti korok, illetőleg műveltségek maradványait tarthatjuk nyilván: 1. A festett és festetlen anyagával, agyagból készült ál-latszobrocskáival, agyagkanalaival, pattintott tűzkő-dárda-hegyeivel a sort megnyitó, újabb-

kőkor-végi erősd-cucuteni-jellegű település ma-radványait. 2. A fejlődésnek végső szakaszába tar-tozó lencsedíszes és tűzdelt-böködött díszű (**Lin-senkeramik**) edényeiről nevezetes Kolozskorpád I. rétegevel nagyjából egyező anyagot nyújtó Coțofeni-műveltség emlékeit. 3. A egykaréjú, há-romszöges és törtcsigavonalas (meanderes) háló-szerű mintás, továbbá fésűszerű eszközzel egyen-közű sorokban haladó, beböködött pontsorokkal díszített tálak és egyébfajta edények töredékeiről fölismerhető, az egyik nagy erdélyi magyar régé-szünk: KOVÁCS István föltárta kolozskopárdi telep II. rétege anyagával egybefogható Wietenberg-műveltség fejlett szakaszához tartozó maradványo-kat. 4. A korai vaskor első két szakaszába (H A-B-be) utalható csatornás-bordás ékítésű, kívül fénye-zett, fekete, belül szürkés-barna („gávai”-jellegű) edénytöredékeket. 5. A dák anyagi műveltség vi-rágzási korába tartozó, nagyon gazdag és változo-tos alakú, díszű, szabad kézzel készített meg ko-rongolt fazekas termékeket az i.e.I.-i.sz.I. század-ból (ennek a maradványai közé tartozik a JAKAB és TÉGLÁS említette dyrrachiumi drachma, vala-mint a gázbuborékos bazaltkőszerűségből faragott sa-játságos, erősen kúpos kézi őrlőkő). 6. A római uralom időszakát a nagyon kisszámú edény- és tetőfedőcserep töredék jelzi. 7. A népvándorlaskor gyorsan pergő eseményekben bővelkedő, változo-tos korát mindössze néhány szórványos, 8-9. szá-zadi, „szláv”-jellegűnek ítélfhető, hullámvonalas díszű, kevésbé fejlett szájeremű, rossz gyurmájú és gyengén kiégetett fazéktöredék képviseli (ha a Csíki Székely Krónika állítása értelmében valóban Budvár lett volna a „hún-ivadék” székelyek társadalmi-politikai-vallási központja, a magyarok honfoglalásáig valóban itt székelték volna a „ra-bonbánok”, ennek a tetőnek dúskálnia kellene az i. sz. 5-10. századi anyagban, márpedig ez, legjobb szándékunk s akarunk ellenére sincs így). 8. A hűbériség kezdetének korát, a 11. század második felét s a 12., valamint 13. századot már ismét aránylag nagyobb számú, lassú korongon alakított, részben egyszerű fenékbélyegzős edényművészeti termék töredéke igazolja (1. 20-21. kép; 22. kép, 1., 3. sz., 2., 4. sz.; 23. kép, 1., 3., 8. sz., 2., 7. sz). En-nél fiatalabb anyag nem bukkant elő, a 13. század-

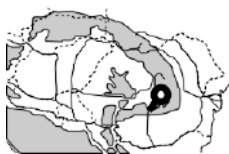

dal tehát lezártnak tekinthető a vár hosszabb időszakokban való használata.

Ha magán a vártetőn minden igyekezetünk ellenére se tudtunk a rétegtani viszonyokat eredeti egymásutániségükben szemléltető metszetet készíteni, az erősség legbelső védelmi elemének átvágásakor, főként a belső töltés átmetésésekor mégis sikerült egyértelmű helyzetet megfigyelni. A 2,7 m széles, mészhabarcskötésű kőfalat a dákkori védőtöltés ívesen hajló hossz tengelyét követő alapozási árokba rakták (1. 24. kép). A falnak (vö. 25. kép) az ásatás megkezdése előtti felszínhez képest kb. 1,2 m mélységben levő *alsó szintje alatt* lefelé még 1,3 m mélységig folytatódó döngölt testű töltés földjében, a nevezett falszint alatt 66 cm-re levő sárga földszárván jellegzetes dák csésze füle került elő; a töltés legalján pedig, az ókori járósínten dák edénytöredékeket magába záró, agyagból tapasztott, síkolt felületű tűzhelyre bukkantunk. Az előbbieken egyszerűsítve vázolt jelenségeket csak kétféleképpen magyarázhatjuk: a. az idők folyamán fallal „koszorúzott” védőtöltés dákkori, de a dák építők rövidebb-hosszabb ideig való ottani tartózkodásuk után hanyták föl, vagy b. a dák vár megszünte utáni időszakban, jóval, vagy kevéssel a kőfal építése előtt készült. Az alig 15-18 km-rel nyugatabbra fekvő nagygalambfalvi vári dák erődfített település védelmi elemei ismeretében a budvári védőárkok és töltések dákkori eredetét tartjuk valószínűbbnek. A kőfal építői már készen találták, föl is használták ezeket, s a belső földtöltés tetőző részébe telepítették a maguk erősebb falát. A délről, azaz belülről számított II. védőtöltés testében is, az I. és II. töltés közötti védőárokban az U betű alsó részéhez hasonlóan, félhengeresen képzett alján is *csak* dák edénytöredékek kerültek elő.

Kérdés: mikor rakták a széles, forró mésszel kötött, szilárd falat? A dák korban, az i.e. I.-i sz. I. században nem valószínű, mert a Szászsebesi-havasok dák váraiban ugyan egyes esetben falak kötésére is használtak meszet³³, ennek a kötőanyagnak az alkalmazása azonban nem volt széleskörű, s főként nem a haladás élén járó, pezsgő életű székhelytől messze eső vidéken (hi-

szen pl. a zetelaki Zete-vára építésekor is egyszerű agyaggal kötötték össze a köveket!?) A jobbára hömpöly-, vagy terméskőből forró mésszel rakott, nálunk szokásos római fal, az ún. **opus incertum** valamelyest ugyan hasonlít falunk szerkezetéhez és külsejéhez, ámde azt általában homokban jóval gazdagabb mésszel szokták volt készíteni; a szegényes és hitvány 8-9. századi nyomok viszont egyáltalán nem jogosítanak föl várunk ekkori keltezéséhez, különben is a nevezett századokban még nyugaton is szokatlan a hasonnemű várfal. A kötőanyag természete, milyensége, mészben való gazdagsága miatt egyedüli lehetőségként marad időben a tartód-vári fallal való azonosítása. A szembeötlő különbség nem is a tulajdonképpeni kötőanyagban, hanem a *fölhasznált kőanyag jellegében* mutatkozik. Tartód-vára falának némileg „rendezettebb”, szabályosabb külsőt biztosít a vulkáni törmelékből helyben termelt, kisebb-nagyobb válogatott, de faragatlan, szabálytalan kőlapokból való építkezés, míg Budvár esetében szintén helyben termelt, de az itteni pannóniai korú durva konglomerátumból kifeszegtetett (kárpati-homokkő) hömpölykövekből, vagy szögletesebb konglomerátum-tömböcskékből rakták föl a kőfalat (25. kép). (Talán ezzel magyarázható a „bizonytalanabbul” egymáson álló kövekből emelt fal szélesebb volta, 2,70 m-es vastagsága!?) A mészhabarc összetétele, jellege alapján a dákkori töltésbe „ültetett” kőfal keltezése tekintetében tehát megközelíti a tartód-várit. Ez a véleményünk csak megerősödik a 11. század második feléből, valamint a 12. századból eredő fazekastermékeknek a gondolatmenetünkbe, érvelésünkbe való bevonásával. A kőfalas vár tehát nem lehet korábbi a 11. századnál, mert arra nézve semmi bizonyítékkal se rendelkezünk, de későbbi se, mert viszont a 13. századot követő tartós ottlakás nyomai is teljességgel ismeretlenek. Ezek szerint a Csíki Székely Krónika koholt és sajnos köztudattá vált állításával szemben Budvár történetének kőfalas szakaszát 11-13. századnak jelölhetjük meg. A döntő bizonyosságot azonban a fal – különben nagy erőfeszítést követelő – átvágása kínálta fel. Annakidején mindenesetre szépszámú munkaerőt kellett fölhasználniok az építő-

anyag kitermeléséhez, ideszállításához, a habarcskészítéshez, falrakáshoz, hiszen a csaknem 1 m magas, 2,7 m széles falcsontok 1 m széles átvágásából jó két szekérnyi anyagot szedtünk ki; legalább 2 m-es magasságú fal esetén tehát, az alapot is beleszámítva, folyóméterenként legkevesebb 8 m³ építkezési anyagot kellett fölhasználniok, ez pedig 100 m hosszú, alappal összesen 3 m magasnak készült fal esetén, szerény számításal is 800 m³-nyi építőanyagra rúg, márpedig a fal eredetileg ennél minden bizonnyal hosszabb és magasabb is volt! A látható gondossággal, nagyon egyenletesen, vízszintesen kiásott alapozási árok szintjén dák (meg római-gyanús) hullámvonalas díszű, kítűnő gyurmájú, vörösre égetett edénytöredékek mellett, tőlük erősen elütő jellegű 11-12. századi, kora Árpád-kori fazekak töredékeire bukkantunk. Ez utóbbiak viszont nem hagyunk kétséget a fal emeltetési kora tekintetében.

A vártető ebben az időben azonban nem csupán terjedelmes megerősített őrhely, de településként is fölhasznált lakott terület volt. A kincskereső gödröktől kevésbé zavart, lejtőnek induló déli tetőrészen kezdett 3. sz. föltárásunk egészen váratlanul szelemengerendás, két eresztű, kissé földbemélyített lakás maradványait hozta napvilágra (18. kép III. sz. ásatási felület, 26. kép)³⁴. A lakás belseje bizonyos szint fölött idővel kevert erdősi, bronzkori, dák és kora középkori régészeti anyagot tartalmazó puha, morzsalékos fekete földdel töltődött meg. A lakás déli felében kibontásra kerülő, nagyobb hőmpölykövekkel körülrakott, alján kisebb méretű kavicokkal kikövezett, teknőszerű tűzhelyet kitöltő anyagban azonban csakis 11-13. századi edénytöredékeket, nevezetesen több kiegészíthető, „békasó” (=kvarc-) szemcsékkel soványított, durva anyagú, fenékbélyeges edény töredékeit szedtük föl. A lakáson kívül, de közvetlenül mellette, az északkeleti sarokban, (látszólag lakáson kívül másutt is megfigyelt) nagyjából kör vízszintes metszésű, 92 cm mély, bizonyos korkülönbségről árulkodó kettős gödör szája körvonalazódott (28. kép). Szájnyílása szintjénél nem sokkal mélyebben, némileg a szkütha áldozó üstök alakjára emlékeztető, Moldva határszéli lelettel kapcsolatban

12. századra tehető, felső részén háromszögletű nyílásokkal áttört, talpas bronz „edényke”: minden bizonnyal füstölő bukkant elő³⁵ (1. a 2. kép 5. sz-t, továbbá a 23. kép 4. sz-t). Ehhez képest valamivel alacsonyabb szintől kezdve a gödröt aljág (oltott?) mésztömeg töltötte ki.

Egyelőre ennyit óhajtottunk Budvárával kapcsolatban közölni.

IV. A homorodokládi Kustaly-vára

A most bemutatandó erősség fölfedezésének érdeme kétségtelenül az ORBÁN Balázsé³⁶. Lássuk, mit ír a múlt század második felének e nagy székely „ezermester”-tudós a várról.

„... A Persányi-hegység északi szárnyának közepe táján magasló [681 m-es tulajdonképpeni, sz. m.] Rika-tető északi láncolatának legmagasabb csúcsa – a Homoródoklánd-Vargyas közötti [egykori, sz. m.] országról is látszó Heveder-hegyese. Ezen hátul van a Lapias-tető, melyet a délnek [szabatosabban délkeletnek, sz. m.] folyó Határpatak és a beömlő Gyepűbükk-patakának mély szakadásos forrásfejei karolnak körül. Ezen [hozzávetőleg, sz. m.] 3000 lábnyi [szabatosan 763 m, sz. m.] magas önálló hegycsúcsnak tetőormát koronázta Kustaly-vára³⁷, melynek még most is jelentékeny romjait féltékenyen fedik a csaknem áthatolhatatlan sűrűségű erdők. [...]

Mi e romoknál legelőbb felöltik, az [...] négyszögidomú, 20 lépés oldalhosszal bíró közép zömtorony (centraldonjon), melynek két öl szélességű [?] sz. m.], forró mésszel épült falai annyira szilárdak, hogy több század viharjaival s az elemek dulakodásával szemben még most is fennállanak. Hogy pedig ezen donjon eredetileg nagyon magas lehetett, azt falainak szokatlan vastagsága [?? sz. m.] mellett azon hatalmas omladéktömeg is mutatja, mely ezen zömtorony körül felhalmozódott.

Ezen középerőd oly mérvű volt – vélekedik ORBÁN a valóságtól kissé eltávolodva –, hogy azzal nagyszerűségben csak a háromszéki Bálványos donjonja állja ki a versenyt, önmagában is könnyen védhető hatalmas erőd, melynek védképességét az azt körülölelő védfalak is fokozták. [Ásatásainkkor ORBÁN ebeli nézete nem igazolóódott, neves elődünk hihetőleg a belső omladékhalmaz szélessége és magassága alapján alakította ki a valóságnak meg nem felelő véleményét.] E [valójában tehát meg nem levő, sz. m.] körfalak a donjont utánzólag négyszögidomban ölelték körül a nem nagy terjedelmű balliumot, úgy azonban, hogy szöglelei körítve [mai szóhasználatlall lekerekítettek, nem sarkosak, hanem ívben hajlók, sz. m.] voltak, és azon szabálytalansággal, hogy a keleti oldalfal [föltá-

rásainak rendjén mindössze ez igazolódott, sz. m.] egé-
szen a zömtorony közelében vonult el.

Hogy pedig ezen 250 lépés kerülettel bírt kőfa-
lak a zömtoronnyal összhangzatosan rendkívüli vastag-
ságúak voltak, azt három ólnél szélesebb gátonyukból
ítélhetni meg. Hogy régóta romba dőltek, azt a vonalán
felőtt óriás tölgyfák jelölik, melyek több százados te-
nyészetükkel e várnak mintegy időmérőjeként állnak ott.

A védfalakat körös-körül széles mély sánc
[árok, sz. m.] övezi. Bejárata az északkeleti szögleten
volt, egy hatalmas kapubástya alatt [sajnos ennek sincs
semmi nyoma a felszínen, se ásátási felületünkben, sz.
m.: l. 30. képet], melynek egykori lételére az ott levő
nagy romhalomból [? sz. m.] következtethetünk. Az
ezen bejárathoz vezetett mély út [ORBÁN a várat öve-
ző védőárok keleti része északnak irányuló meg-
hosszabbítását vélte mély útnak! sz. m.] a Gyepűbük
oldalán jó darabig követhető. Ennyi maradvány van
ezen várból, melyet az ember oly szilárdan, oly tömö-
ren épített, mintha örök időkre szánta volna...”

.....Akármekkora tisztelettel viseltem is OR-
BÁN Balázs érdemei és páratlan lelkesedése iránt –
mondja a nagy székyei kutató után néhány évtized múl-
va ott járt TÉGLÁS Gábor³⁸ – sajnálattal constatálom,
hogy méreteivel az általam szorgosan átvizsgált rom-
halmasz semmiben se egyezik. [...] Össze-vissza jártuk a
kincsásók pusztításától teljesen felforgatott romokat,
de sem zömtorony, sem a körítő vastag falazatot nem
constatálhattuk.

A Lajpashoz dél felől elvezető erdei útból bal-
ra kicsapó mély úton alig 50 méternyire érkezőnk a ha-
talmas sáncolással [=árkolással, sz. m.] elzárt vár terüle-
téhez. A mellékelt alaprajzról is kivehetőleg [l. a 29. ké-
pet] négyyszögre alapított föld- vagy sánc- [=árokkal, sz.
m.] kerített várat bármelyik oldalán kívülről 3 m mély, 1
m széles és 6 m kimagasló sánc [?? =árok, illetve töltés,
a megállapítás kétértelmű, sz. m.] fogta körül. (Lásd A-
B szelvényt.). Éjszaka-keleti sarkán a hegynyakat 44 m
hosszúságban, 5 m mély sánccal [=árokkal, sz. m.] vág-
ták el, mely [...] meredek és lefelé járhatatlan [? sz. m.]
árokból végződik. Annak idején ezt az árkot palánkmű-
vel zárhatták el mégis [? sz. m.]. Úgy a körítő sáncok,
mint [...] a hegynyak elzárására készült sánc [=árok, sz.
m.] felső szélessége 7 m. A sánc kivágása által hatal-
masan iszolódott [=elszigetelődött] belterületet, mint
említők, a kincsásók teljesen felforgatták. De sem az
üregesítésekben, sem [...] egy [...] oklándi ember sze-
rencsétlen vállalkozásából felszínre került törmelékhal-
mazban vastag mésszel rakott falmaradványok nem mu-
tatkoznak [abban nem is igen mutatkozhattak! sz. m.],
sőt határozottan merem állítani – folytatja immár neki-
buzdulva TÉGLÁS –, hogy a várépítésnek ezen általam
erdélyszerte [? sz. m.] számtalan ismert és látott [? sz.
m.] rendszere szerint azt hasztalan keresnők itt [?? sz.
m.]. Maga a mély sánc [=árok, sz. m.], annak gondos ki-
szélesítése illusztrálja, hogy az eredetileg palánkkal vagy

faboronákkal elkülönített várterület legfőbb biztonságát
és védelmét a sáncolatban kereste és találta [? sz. m.].
De nem is volt sok beépíteni való terület ott, hisz, amint
láthatjuk a szélesség csak 10, a hosszúság 13 m [valójá-
ban kb. 30 x 44 m!], vagyis az egész belterület 130 m²-
et tesz [igazában kb. 1320m²! sz. m.]. Ilyen formán a vé-
delmi arcvonalon a várfokok [?? sz. m.] összesítésével 46
m-t [tulajdonképpen kb. 145-148 m-t, sz. m.] ad ki, va-
gyis a legvégső szükség esetében se számíthatunk ide a
szokásos 0,7 m arccél feltételezésével 60 főnél több őrsé-
get. És ez a 60 személy, amint említők, csakis végső
szükség idejében szoronghatott a várterületen, mert ren-
des viszonyok közt felszereléssel, ételmi és más készlet-
tel ennyit se fogadhatott volna be, s ilyenkor a várőrség-
nek kívül vagy állandó lakóhelyén kelle tanyáznia. A
vár sánc [=árok, sz. m.] szélessége kívül 29, hossza pe-
dig 35 m [??]. Lépéssel magától érthetőleg még kevésbé
mérhetnénk 250 lépést...

... Kustaly vára képezte ORBÁN szerint a
kapcsolatot a Rikán [a Persányi-hegység északi szár-
nyát érti ezen! sz. m.] kívül és belül eső várak [??], így
a legközelebbi Hagymásvárával, melyet én római cas-
trumnak minősítettem [TÉGLÁSnak – ásátási eredmé-
nyeink alapján – ez esetben igaza van, de nem castrum-
ról, hanem burgusról, kisebb erődítményről kell beszél-
ni, sz. m.], a Zobor vagy Merke várával hol [TÉGLÁS
észrevétele ez esetben is helyes] a kirugó [!] mészko-
tuskókat nézi várnak a népphantasia, Almos várához,
[...] Zeta vára felé a Nagy-Küküllőnek Zetelakon [! sz.
m.] felül eső völgyszakaszán Firtos, Tartód, Rabsonné
várával, melyek állítólag mind a Kakas-barázda vona-
lán esnek, úgy, hogy ORBÁN szerint a Kakas-barázda
irányítójuk is lehetett.

Most, midőn az Udvarhelymegye éjszaki és
keleti határvidékét átszelő Kakas-barázda, Ördögárok,
Rabsonné útja stb. elnevezésű töltések és sáncok
[=árkok, sz. m.] irányát, helyrajzi fekvését alkalmam
volt tüzetesen megismerni³⁹, sajnálattal kénytelen va-
gyok e tetszetős közhiedelem tarthatatlanságát nyíltan
hangoztatva, rámutatni már itt nagyvonásokban a meg-
nevezett várakkal [TÉGLÁSnak itt, ORBÁNNal szem-
ben, csak kis részben, az erősségek egy-kettejét tekint-
ve van igaza! sz. m.] követelt kapcsolat topographiai le-
hetetlenségére. Mindjárt a legközelebbi Almos- [helye-
sen Almás- sz. m.] várról lesz szerencsém bizonyítani,
hogy a két Homoród közén épülvén, a Nagy-Homoród
[!] és Vargyas vízválasztójához [mai földrajzi fogalma-
ink szerint a Kis-Homoród meg az utóbbi vízválasztó-
járól van szó, sz. m.] szegődő Kakas-barázdával legki-
sebb nexusban sem állhatott⁴⁰ s Kustaly [TÉGLÁS hol
Kustalynak, hol Kustálynak, hol meg éppen
Kustélynak írja! sz. m.] várától még csak nem is lát-
szik. A Mértetető [általában Merke vagy Mirke alak-
ban ejtik, sz. m.] ugyan a Kakas-barázdat Homorod-
Karácsonyfalva felett megközelíti, de ott várnak híre-
pora sem volt, s a Kakas-barázda is szünetel azon az

egész vonalon. Zetevára a Nagy-Küküllővel egyesülő Deság patak közti trachyt [helyesebben andezit-brecia, sz. m.] sziklatetőn szintén másnemű alkotás, aminőt ORBÁN Balázs is nem egy helyen [? sz. m.] kénytelen vala constatalni. Zetevára csúcsa azonban nem is nyújtja a leírt áttekintést Álmos és Kustélyvára felé. Firtos-vára a Kakasbarázda vonalától 20 km-rel délre [helyesebben nyugat-északnyugatra, sz. m.] és kívül eső Firtoshegyen⁴¹ már ez okból sem tartozhatnék ide; de már MÜLLER Frigyes, sőt ORBÁN is belátták annak más eredetét [? sz. m.]. Rabsonné és Tartódvára egymással szomszédosak ugyan [már nagy arányokban, jegyzi meg maga TÉGLÁS], de teljesen ki van a láttani kapcsolat közöttük zárva [a máskor oly szabadon csapongó képzeletű TÉGLÁSNAK most nem futja egy vagy két köztes, fa-szerkezetű ör- és jelző-torony föltevésére, sz. m.], sőt mint [...] láttuk, Tartódvára egyáltalán nem látható egyik várból se. Mindezt röviden érinteni kívántam már e helyen, mert a geographiai fekvéssel ismeretlen olvasó igen könnyen az én szavahihetőségemet teheti különben kérdésessé...

Egyébként Kustélyvár nevét a kastélytól [?? sz. m.] nyerhette és semmi jogot nem formálhat ekkor a Custoshoz, akár az ORBÁN által feltételezett Kustély ősi névhez.

Helyzeténél fogva igen nagy szerepre juthatott a maga idejében a rikai átjárók hadi biztonságának fenntartásában. [...] Kustalyvártól délre és északra vezetnek ugyanis át egyfelől Vargyasról Homoród-Karácsonyfalvához a Hagymás-várnál, túlfelől (dél) Felső-Rákosról Oklánd, Homoród-Újfalú és Zombor felé azon erdei utak, melyeket jó időben ma is használ a nép, s amelynek ellenőrzését a Kakas-barázdának éppen ezen utakhoz szabott részleteivel annak idején maguk az építő rómaiak [? sz. m.] is mellőzhetetlennek találták...” TÉGLÁS mindezt elmondja, hogy néhány oldallal alább ez utóbbi mondatból leszűrte saját állítását megmásítsa. Végző következtetése értelmében ui.: „... A kustalyi vár a [Traianus oszlopba, sz. m.] 40 [!] táblán szemléltethető téglányalakú [dák! sz. m.] építmény vala a római mintára épült...⁴²”.

Másik tanulmányában ismét ekként nyilatkozik: A Kakas-barázda „...ismét leírt vallumrészletéről dél felé [azaz nyugatra! sz. m.] [...] Kustély vára igényli [...] az archeologus érdeklődését. [...] Sem rómainak nem tarthatom, sem ORBÁN Balázs ide vonatkozó nézete szerint a „Székelység” várrendszerébe nem iktathatom be. A többi hasonzerű várakkal együtt óhajtván [...] mindezekről szólni, e helyen csak annyit említek fel, hogy római előttinek tartom⁴³...” [A környék földrajzi viszonyait valamennyire ismerő és a régészetben is bár valamennyire járatos olvasó TÉGLÁS Gábor jó elemeket is tartalmazó, de pontatlanságoktól, sőt hamis állításoktól se mentes leírásából tehát csak nagyon megszűrve és többször is ellenőrizve veheti át a valósnak megfelelő, igazán helytálló adatokat].

Az előttünk Kustaly-várában kutatók véleményének a bemutatása után hadd ismertessük 1971-1973. évi ásatásaink főbb eredményeit.

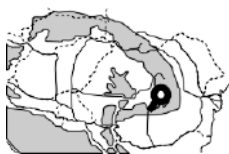
Kustaly vára⁴⁴ építetői egészen szokatlanul választották meg az erősség helyét. A várat hordozó magaslat ui. nem különálló, nehezen támadható, elszigetelt hegytető, hanem a Székelyudvarhelyt Baróttal összekötő jelenlegi megyei út⁴⁵ Homoródoklánd-Vargyas közötti szakaszától délre emelkedő tekintélyes, erdős Heveder-hegyesét (803) az attól nagyjában keletre magasodó Gyepűbükkével (794 m) folytatódó, alig észrevehető, enyhén hullámos felületű hegynyereg. A nyereg délre és délnyugatra lassú eséssel, enyhe lejtővel bocsátkozik a Rika-patakához északról csörgedező Csihányos-vízének árka fölé. Csupán a Gyepűpataka felé tekintő, északi oldala meredek. Valószínűleg éppen e sajátos helyzet miatt vált szükségessé a várat körös-körül kerítő, nagyjában 2,5-3 m széles ma is eléggé mély védőárok kiásása. Mint az alaprajz (l. 30. képet) elkészítésekor kiderült, a vár nem négyzetes vetületű, miként TÉGLÁS Gábor vélte és ábrázolta (29. kép), s ahogy korábbi terepkutatásainkkor magunk is véltük (megtévesztett a szinte áthatolhatatlanul sűrű bokros), hanem nagyjából tojásdad alaprajzú. Külső árokkeremek között mért hosszúsága 48, szélessége 40-42 m-re becsülhető; fél méterrel magasabb szinten levő, a számos kincskereső gödör miatt hepehupás felületű, a kőfalú belső erősség romjait rejtegető térszín hossza 32, szélessége 24 m körül van. A viszonylag épebb fenntartású északnyugati, a csaknem teljes egészében kiszedett délnyugati meg délkeleti belső sarokkal kapcsolatos méréseinkre támaszkodva a kicsi kőerőd belvilágának hossza 10,40, szélessége 7,50 m-re tehető. Alig valamivel a hajdani járósíntbe mélyített, 5-6 cm vastag mészhabarc „ágyba” faragatlan, de válogatott kötőanyagból rakott forró-mész kötésű falának kezdeti vastagsága 1,6 m. A belső színéhez utólag toldott 80 cm vastag, egészen hasonlóképpen emelt „falbéléssel” azonban kereken 2,4 m-re szélesedik. A keleti oldalon, a III. sz. kutatóárokban a belső erősség falától kb. 2 m-re keletre, nagyjából az egykori felületbe 1 m-re vágott ala-

pozási árkú, 1 m szélességű további (második) külső fal kitermelt maradványait, szabatosabban alapozási árkát metszettük át (l. 33. képet, nagyjában 9-10 m között). Jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk: vajon ez a külső kőfal minden oldalon megvolt-e, vagy csupán kelet felől csökkentette ellenséges csapatok támadási lendületének hatásosságát. Ámbár V. sz. kutatóárkunk északnyugati, II. sz. ásatási szelvényünk keleti végében ilyesminek nem akadunk nyomára, e tekintetben tehát nem válaszolhatunk megnyugtatón, mégis kételkedünk köröskörül húzódtában. E véleményünket látszik erősíteni a Kustaly-várral kapcsolatos másik jelentős megfigyelésünk. Eszerint az egész erősség védőárkának keleti szakasza a megkívánt mértéknél jóval (mintegy 32 m-rel!) északabbra végződik, a fokozódó lejtő kezdetétől lefelé haladva. A valóságban, a TÉGLÁS rajzán föltüntetett töréssel szemben, nyílegyenesen fut. Ez a nagyon érdekes és – eddigi tapasztalataink alapján – szokatlannak tűnő megoldás is, nyilván, a főként keletről várható támadások sikeresebb elhárításának igyekezetét sugallja.

Alacsonyán szálló felhős, ködös időtől eltekintve, észak felől ide látszik a Székelyudvarhelytől közvetlenül délkeletre tekintélyes magasságig emelkedő Szarkakő (889 m) teteje (azaz egyetlen, föltehető jelző-hely közbeiktatásával a Budvár is), valamint Firtosvára is. Dél felé viszont az Olt bal partján Alsórákos fölé magasodó (a kustalyiével azonos korú és jellegű régészeti anyaggal dicsekvő, kikutatlan alsó-rákosi Mihályvárával⁴⁶) bizonyára látó-kapcsolatban levő hegyek legtekintélyesebbjei: a „Deasupra dosului”, valamint a „Jáhorostető” sejtett őrhelye biztosíthatja a jelzőhálózat zavartalan működését. Kustaly vára tehát – akár közvetve, akár közvetlenül – látó-összeköttetésben állott az említett erősségekkel. A közelében levő, a környéken legmagasabb „Heveder-hegyeséről” pedig még sokkal tágabb látóhatárt fogni be...

A hadászati tekintetben látszólag jelentéktelen, sőt bátran kimondhatjuk: hátrányos helyre telepített, a minden nevezetesség nélküli hegynyakat lezáró vár kelet felé forduló védelmi rendeltetésének – a keleti oldalon észlelt „kikülö-

nított” keskeny kőfalon és védőárka keleti szakaszának másképpen megmagyarázhatatlan számottevő meghosszabbításán kívül – a várba való egyetlen bejutási lehetőség elrendezése is bizonyítéka. Az erősség „fennlapályocskájának” északi pereménél 3,5-4 m-rel alább húzódnó, éppen a vár északi oldala előtt kissé benyergesedő, közvetlen utat a nyugati oldal északi harmadától az egész északi oldal hosszában „tűz alatt” tarthatták, más szóval oldalozhatták⁴⁷, azonkívül a történetesen erről felől a várba nyomulni igyekvő ellenséget le is „nyomhatták” a keskeny útról az északi oldal meredekjére... Az itteni helyzet tehát szemmel láthatólag nagyon hasonlít Tartód-, valamint Budvár esetére. Az út a védőárok északi szakaszának keleti vége és a megnyújtott keleti védőárok még ma is tekintélyes mélyedése között hagyott keskeny „földszoroson” ért föl rövid, de hirtelen kaptatóval az erősség északkeleti sarkába⁴⁸ (30. kép). Az ORBÁN leírása szerint a bejáratot védelmező „hatalmas kapubástyának” azonban híre-nyoma sincs, ásatásunk kezdete előtt a térszín éppen itt, ezen az oldalon volt legkevésbé zavart, itt a leglaposabb. Ennek az eldöntésére kezdett I. sz. felületünk is tagadó választ eredményezett. A vár belterületén húzott és (egy esetben) védelmi elemeit átszelő 1971. évi I-II. sz. kutatóárkunk (l. 30-32. képet), nemkülönben a fönnebb említett I. sz. felület régészeti-
leg meddőnek bizonyult. A 25-30 cm-nyi vastag mai termőréteg alatt bolygatatlannak látszó sárgás-barna agyag mutatkozott, a hajdani élet legkisebb maradványa, jele nélkül. Ennek ellenére később, a vár használatra korabeli termőtalaj elérése és átvágása után jutottunk el az igazi bolygatatlan talajig: a felsővel majd minden tekintetben egyező kiváló minőségű agyagig. Csupán I. sz. felületünk nyugati harmadában, a régi termőtalajra telepedetten találtunk rövid futás után megszűnő, egyenetlen vastagságú, átlagban 5-6 cm-es, nyelvserű mészhabarcsréteget. Rendeltetését nem állapíthattuk meg, egyelőre sejtteni sem igen sejtjük; talán fal alapozásának szánták? Az előbbieket összefoglalva: a vár északi és nyugati peremével párhuzamosan futó 12-14 m széles sávban hasztalanul kísérleteztünk. Nem ész-

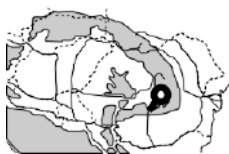

lelhattuk a TÉGLÁSTÓL többé-kevésbé alaptalanul föltett „palánk vagy faboronák” nyomait se. Ismételjük: a részben hordott, egynemű barnás-sárga agyag macacsul hallgatott, márpedig ebben nagyon szépen ki kellett volna rajzolódnia bármilyen hajdani fa-szerkezetes védelmi-építmény nyomainak. A vár felületének ebben (az északi) részében – TÉGLÁS megfigyelésével egyezően – nem „constatálhattuk a körítő vastag falazatot”. Közvetve ennek a résznek a lelettelenségére utal a kincskereső gödrök e területen való hiánya is!

A vár belsejében emelt forrókötésű mész, kicsi terjedelmű kőépítményt illetőleg viszont inkább ORBÁN Balázs állítása felel meg az igazságnak. TÉGLÁS Gábor tagadásával szemben itt – mint más vonatkozásban már említettük – valóban négyszögletes alaprajzú épület volt, még ha nem is vehetjük közép-zömtoronynak („central donjonnak”) a szó ORBÁN használta értelmében.

1971-ben az erősség keleti oldalán kezdett kutatóárokban (1. 33. képet), külső, megbontott falat alkotni látszó gyermekfej nagyságú vagy még nagyobb kőtömbök bukkantak napfényre. Mélyebbre hatoló későbbi ásatásunkkor ezek nem mind rakott falnak, hanem nagyobb-részt a keleti falrészlet romlása folyamán az előtte húzódó árok rész felé lezuhant és legurult kövek halmazának bizonyultak (34. 1-2. kép)⁴⁹, még ha az árok bontása kezdetén oly szorosan, szilárdan állóknak tűntek is. A válogatott, de faragatlan tömböknek a védőárok nyugati lejtőjén való elhelyezkedése, továbbá maguknak a köveknek a visszakövetkeztethető esési szöge alapján ítélve az erősség századokon keresztül minden külső emberi hatástól mentesen pusztult, romlott. Ha ez a kőhalmaz csupán részben, meghozzá csak alján (lásd 33. kép 10 m táján) bizonyult falnak, a valóságos belső falat az árokkal ellentétes oldalon, nyilván bennebb kellett keresnünk. A keleti oldalon, belül *lábon álló, rakott falrészletre* azonban – sajnos – már nem akadunk. (Helye a 33. ábrán, nagyjában a 13-15 m közötti szakaszon világosan látható.) 1902-ben, a Homoródoklánd-Vargyas között nem a Rikapatak völgyében, de a Hagymás-tetőn keresztül vezetendő új út építéskor az alapozási árok aljá-

ig kibányászták a kőanyagot, kíméletlen kapzsiságtól vezetett, eléggé nem kárhoztatható „gazdaságosságra” törekvés következtében, a tudomány mérhetetlen kárára. A mészhabarcsos törmelékkel kitöltődött, de egyébként régészeti anyagban nagyon szükölködő alapozási árok méretei, iránya segítségével mégis legalább fogalmat alkothattunk a kiszedett keleti falrész néhány adatáról. A munkaközösség tagjai között kialakult, termékenynek bizonyult vita eredményeként, a „ciher” kiirtása után jobban szemügyre vehető felszín alapos megfigyelésekor a kincskereső gödröktől zavart volta miatt ugyan nehezen, de valóban körvonalazódni kezdő, nagyjában szabályos, négyzetesnek tűnő terepalakulat északnyugati sarkán kezdtünk (az V. sz.) kisebb kutatóárokba⁵⁰. Itt nemcsak a fal legalsó szintjének maradványai bukkantak a vastag törmelék, a bontási réteg alól napvilágra, de tanulmányozhatuk annak jellegét és szerkezetét is. Ezúttal határozottan kiviláglik a jobban már Tartód-vára, kevésbé szembeötlően Budvár esetében is megfigyelt jelenség: nevezetesen a külső fal külső és belső színét kisebb-nagyobb mértékben faragottnak, helyesebben talán kinagyoltnak látszó falban oltott, kitűnő minőségű mésszel kötött kőtömböcskékből rakták⁵¹, a két szín között pedig általában ökölnyi nagyságú folyami kavics közé öntött mészhabarccsal töltötték és kötötték meg. A „töltelékes” fal itten mért eredeti szélessége 1,6 m; egyezik a Tartód-vára falának egyes szakaszán észlelt vastagsággal. A kőfal eredeti helyzetükben fölfedezett első biztos maradványait kínáló kutatóárokban tapasztaltak értelmében a belső falszint 80 cm-rel bennebb újra építették (?), ezúttal még kevésbé szabályosan kinagyolt kövekből. A kövek között a fal színéig kiérő mészhabarcs tölti ki, e szabálytalan futású mészhabarcs-csíkok felületét pedig – jól láthatón – el egyengették, lesimították. Ez utóbbi fal-béletnek a kérdése még nem eléggé világos. Három falmaradványtól⁵² meghatározott irányú: három, falas (az északi meg déli) oldal, valamint a – sajnos – „kitermelt”, de alapozási árka tengelyénél fogva biztosan kikövetkeztethető keleti oldal alapján ítélve végeredményben tehát ORBÁN

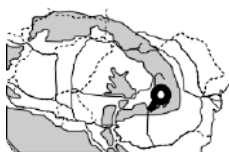
Balázsnak kell igazat adnunk: valóban négyszögletes, aránylag kis területű kőerődcske, saját, második értelmezését idézve: **ballium** állott itten. A keleti oldal kivételével délen, nyugaton és északon a faltól a védőárokig pedig, tehát szinte körös-körül a már említett 12-14 m széles szabad térség maradt, nyugaton és északon mindenesetre szélesebben (I. 30. képet). Ennek a magyarázata újabb, nagyobb szabású ásások elvégzéséig egyelőre kétséges, hacsak nem gondolunk a várcsaka létesítésével kapcsolatos terv „menet közben” való megváltoztatására, leszűkítésére vagy a védőárok keleti szakaszának metszetében föltűnő, teljesen kielégítőn egyelőre nem magyarázható, de szintén e gondolatkörbe torkollani látszó jelenségekre való tekintettel időben egymást gyorsan követő két építési szakaszra. A fennebb érintett s egyéb részleteket illetően Kustaly-vára esetében mindenesetre még maradt jónéhány megfejtetlen kérdés⁵³.

A négyszögletes alaprajzú, töltelkes-mészhabarcsos kőfal kerítette kicsi erősség belsejének rétegvizonyai a kincskeresőkötől kevésbé fölturkált részen, a II. sz. kutatóárok belső felében a következők (I. 33. képet): lefelé számítva a fal „kitermelésekor” alakult, hellyel-közzel változó vastagságú, de átlag 20-22 cm-es mészhabarcs-törmeléken „bontási” réteg követi a 10-12 cm vastag jelenlegi köves televény talajt. Az ismételt bolygatások miatt egymás mellé helyezett lencseszönyeghez hasonlítható, általában porhanyó földű, szerves anyagokban bővelkedő művelődési réteg fekszik ez alatt. Azután pedig már a bolygatatlannak látszó, mindenesetre mélyen lefelé meddőnek mutakozó, lemezesen felszakadó, fényes felületekkel elváló barnás-sárga agyag jelentkezik.

A Tartód-, Firtos- és Budvárral kapcsolatban tapasztaltakkal szemben Kustaly-varának a belseje, de csakis a kőfal keretelte terület valószínűleg „ontja” a meglehetősen változatos régészeti anyagot. Az edénytöredékek sorában említhetjük pl. a vár kőépületének belsejéből napfényre bukkant, 8-10 fazékhoz tartozó, részben összeragasztható, részben ki is egészíthető, bekarcolt hullámvonalas, párhuzamosan vízszintes, részben böködött, vagy körömbenyomásos, egyszerű fe-

nékbélyegzős, nagyjából durva gyurmájú emlékeket (I. 36-40. kép anyagát). Külön föl kell hívni a figyelmet a megmunkált csontholmikra (pl. nyeletört csontkánálra, 41. kép 9. sz., 42. kép 14. sz.) és viszonylag nagyobb számú agancsrészre (I. 41-42. kép), azután az egykori hosszabb itteni tartózkodás folyamán szerteszét dobált, aránylag nagyon sokféle házi- és vadállat- (szarvas-, disznó-, juh-, szárnyas-, kicsi rágcsló-) csontra, továbbá három ló-metszőfogra, valamint alacsony termetű ló (talán csikó?) patájára is! Egyetlen fémeszközünk nyélbe verhető vas szűrőszerszám- vagy fegyver-féleség lehetett. Az V. sz. kutatóárokban a kőfallal kerített térség belső részéből napvilágra került sok kisebb-nagyobb széndarabja, vörösre égett köve esetleg a vár belsejében egykor álló boronaház csúfos végét jelzi?...

Joggal kérdezheti bárki: ORBÁN meglátása helyességének „igazolódása” tapasztaltán miért kerülgetjük mégis óvatosan a zömtorony szó használatát? Egyszerűen azért, mert csekély alapterjedelme ellenére se tarthatjuk zömtoronynak. A torony fogalma mindenképpen emeletes épületet tételez föl, márpedig Kustaly-vára esetében az V. sz. kutatóárkunkban előbukkant, 1,6 m széles falrészlet sekély alapozási árka s annak, ráadásul, nem az anyakőzetbe, de viszonylag csekélyebb tartószilárdságú agyagba áása eleve óvatosságra int. Másrészt az ORBÁNTÓL látott, még két ölnyinek (=kb. 4 m-nek) ítélt falmagasság is kérdéses. Aztán meg ha valóságosként is fogadjuk el ezt az adatot, akkor se kell mindjárt toronyra gondolnunk, mert az ORBÁN közölte alaprajzi értékek: (egy lépést 75 cm-nek véve) „20 lépés oldalhosszúság” 15 m-t tesz ki (5-tel több, mint amennyit TÉGLÁS az egész vár szélességének s 2-vel több, mint amennyit egész hosszúságának vett!) területe tehát 225 m² ⁵⁴. Az ORBÁNTÓL összehasonlítási alapként említett háromszéki Bálványos-vár valóban hatalmas öregtornya, az alapnál meglévő kiszélesedést is beleszámítva az ott 1942-1943-ban ásató FERENCZI Sándor fölmérése szerint megközelítőleg 10,5 x 10,2 m (a kiszélesedő alapozást levonva 8,85 x 8,90 m) = 107,10 m², tehát még felénél is kisebb! Mindezeknek a megfontolásoknak az

alapján itt aránylag egészen kicsi, fa tetőszerkezetű, zsindefyedésű, teljesen fedett vagy (a nagyobb római családi házak fedetlen belső udvarocskájához, az atriumhoz hasonló, félszerszerű), középső udvaros megoldású, falhoz tapasztott, állat- (ló-) szállásul is alkalmas, szín-szerű épület állhatott (I. 43. képet). A minden oldalról befelé, a központi terecske felé lejtő zsindefy- vagy deszkafedél-tetőszerkezetű megoldásra valló biztos adataink egyelőre hiányoznak ugyan, de mégis inkább erre, nem pedig a szó szoros értelmében vett öregtoronyra gyanakodhatunk. A végső szót természetesen nagyon szerencsés, kedvező kimenetelű és nagyon aprólékos gonddal vezetett ásatás, főként bontóképes fölszíni föltárás adja majd meg.

A fennebbieken ismertetett többi várral ellentétben a tagadhatatlanul bőségesebb régészeti anyaggal büszkélkedő Kustaly-vára a székeljudvarhelyi Budvárától eltekintve várbokrunk egyik hosszabb ideig, tartósan lakott őrhelye volt. A feltúrt volta ellenére is biztosan *csupán egyetlen* művelődési rétegből származó emlékananyag egyöntetű, egyértelmű: *főként a jellegzetes fazék-töredékekre támaszkodva a 11. század második felébe, valamint a 12. századba keltezhető. Használati ideje tehát az előbbi váraktól több tekintetben való elütt volta ellenére is azonos, vagy csaknem azonos!* A lófogak és pata nem véletlenszerű előkerülésére alapozva esetleg valamilyen lovas őrség itteni szállásolását tehetjük föl⁵⁵.

Rövidítésjegyzék

ACMI - Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, sectia pentru Transilvania – Cluj, 1926-1938
 AÉ - Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata, Budapest, 1868
 AMN Acta Mvsei Napocensis – Cluj, 1964
 Apvlvm - Apvlvm, Acta Mvsei Apvlensis – Alba Iulia, 1939
 ArchHung - Archaeologia Hungarica – Budapest, 1926
 ArchKözl - Archaeologiai Közlemények a hazai műemlékek ismeretének előmozdítására – Budapest, 1859-1899
 BMI - Buletinul Monumentelor Istorice – București, 1908
 Dacia - Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne (N.S.) Bucarest, 1957
 Danvbivs - Danvbivs, Istorie. Muzeul de istorie Galați – Galați, 1967

EM - Erdélyi Múzeum. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcselet-, nyelv és történettudományi szakosztályának kiadványa – Kolozsvár, 1883-1945

KVSL Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde – Hermannstadt, 1877-1932.

Materiale - Materiale și cercetări arheologice – București, 1954-1970

SA - Societate de științe istorice din Republica Socialistă România. Studii și articole de istorie – București 1959

SCIV - Studii și cercetări de istorie veche – București, 1950

SV - Siebenbürgische Vierteljahrsschrift – Hermannstadt, 1932-1944

Székelység. A Székelyföldet és népét ismertető havi folyóirat – Székelyudvarhely, 1931-1944

SzO - Székely Oklevéltár. I. köt., Kolozsvár, 1872, VIII. köt., Budapest, 1934

Jegyzet

1. L. ORBÁN Balázs, **A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból**, I. köt., **Udvarhelyszék**. Pest, 1868, 131, 132-133; TEGLAS Gábor, **Dák várak Udvarhely megye keleti és északi (!) hegyvidékein**, EM. XII, 1895, 227, 247, 312-319; MARTIAN, Iulian, **Urme din războaiele romanilor cu dacii**, „Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania”, I. köt., Cluj, 1921, 34-35; ROSKA Márton, **Erdély régészeti repertórium. I. Óskor**, Kolozsvár, 1942, 136, 249. sz. (**Korond** neve alatt); 1964-1965. évi föltárásaink eredményeiről készült, előzetes-jelentésszerű rövid beszámolókat I.: „Studii și materiale, Consiliul popular al județului Mureș, Comitetul pentru cultură și artă, Muzeul județean Târgu Mureș”, II. 1967, 57-59.

2. DEMIDOVICI, I. A.; IANCU, M.; MORARIU, T.; OLEINIKOV, I. N.; SAVU, Al.; SÁRCU, I., **Raionarea fizico-geografică, Monografia geografică a României**. I. köt., **Geografia fizică** (București), 1960, 651-652.

3. Vö. **Anhang zu der Kriegs Chartre des Groß Fürstenthum Siebenbürgen**. Zweijtes Buch. Worinnen verschiedene Anmerkungen über die Sectiones 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82 und so weiter biß inclusive 150 enthalten. Kriegsarchiv, Bécs, B. IXa 715, Section 146, 814-817. Bővebben szölkunk erről **A Hargita délnyugati melléke településtörténetének vázlatja az ember itteni föltűnésétől az első okleveles adatok koráig**, 1957-re elkészült, kiadatlan könyvünkben. Tudomásunk szerint Tartód neve először BÁTHORY Zsigmond egyik, 1598 február 23-án kelt oklevelében tűnik föl. Magáról a várról azonban nem esik szó. Az oklevél fogalmazásából kivehetőn a terület lakatlan. A határnevek rendkívül gyér volta is ezt az észrevételt látszik erősíteni. Ez az állítás érvényes a jelenlegi Székelyvárság község területére is. A (különbén minden bizonnyal a varsa+ág vagy inkább varsás+ág szavak összevonásából keletkezett) név ebben az időben még csupán a hasonló nevű hegyipatakok jelölmi többlet. Az egyetlen, úgy-ahogy településnek tekinthető valami a fardáciák nyári szállás-csoportja Az Farczádi szállások mindenesfő fogva tartományával egyetemben, onnat Hoszsú mocsárról alá menvén FEKETE Pálné patakára, onnat ahon az FEKETE Pálné pataka be esik Hídeg aszszóba, onnat az mely ut által megyen Veres patakra, onnat Kis Ágh patakára be, onnat Tartod nyakára által az Varságra, Varságh tövéreöl az Kikelőbe, azon az Nagy el (w) etőre, azon fel Nyiresbe az Halom vetésre...” (Vö. SzO, VIII. köt., Budapest, 1934, 342, 180. oklevél.)

4. EM, XII, 1895, 314-319, 8. kúp (=tanulmányunk 2. képe). Nem tudjuk MARTIAN Iulian mire alapozza következő állítását: A Tartódnak a Nagy-Küküllővel való összefolyása fölött levő magas hegyvonulat két szomszédos tetején (láthatók) két dák erősség maradványai. Az északi tetőn tojásdad (alaprajzú), 60 m kerületű földerdőtűmény nyomai szemlélhetők. Ettől 200 méteren, közben mely árkon keresztülhaladó út vezet a másik várhoz. Utóbbi tojásdad (alaprajzú) körtöltése 120 m hosszú. Fala csaknem egyenlővé vált környezete szintjével; csak a bejárat mellett örzödtek meg négyszögletes (alaprajzú), 16 m kerületű és bármilyen kötőanyag nélküli nagy kövekkel épült torony maradványai (23. kép)...” (A szövegészrt a szerzők fordították románból magyarra.) ORBÁN Balázs

szerint (i. m., 132. l.) a várba fölvezető „...keskeny hegynyaktól mely sánccal metszi át...” Mi ezt nem láttuk annyira határozottan.

5. Ennek az erődítési elemnek az állítólagos keleti eredetére nézve I. BAKÓ Géza, **Elemente de origine locală și riscriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii din Transilvania**. SA, III, 1961, 60-61. A szerző egyes megállapításait azonban – sajnos – csak kellő fenntartással kezelhetjük.

6. C. Plinius Secundus, **Naturalis historiae**, Lipsiae, 1878, V. köt., XXXVI, 171; Marcus Vitruvius Pollio, **Tíz könyve az építészetről**, (II, 8, 7.; V, 12, 6), latinból fordította FUCHS Béla, Budapest, 1898, 28-30; Puchstein, **Emplekton**, PAULY-WISSOWA, **Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft**, V. köt., Stuttgart, 1905, 2524-2525 h.; KÖNYÖKI József, NAGY Géza, **A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra**, Budapest, 1905, 49-58; Lugli, Giuseppe, **La tecnica edilizia romana con particolare riguardo a Roma e Lazio**, I. köt., Roma, 1957, 367-368, 377, stb.; De VOGÜÉ, Melchior, NEUFVILLE, Jean, **Glossaire de termes techniques à l'usage des lecteurs de „La nuit des temps”**, h. é. n., 38. „L'appareil irrégulier, «opus incertum» ou «antiquum» variante de l'emplecton grec. C'est un mur, gros mur ou simple revêtement, fait de boîtes empilées sans ordre...” Ujabbán Dobrudzsában, néhány, a 10. század első feléből származó, szabatosabban Szymeon bolgár cár uralkodása idején épült vár (pl. Păcuiul lui Soare, Szilisztra) esetében tártak föl falszoros kiképzési bejáratot és emplekton-rendszerű falakat. (Vö. COUSEV, Alexandre, **Contribution à l'histoire des fortresses médiévales sur le Bas-Danube, IV, Silistra et Harsovo**, „Izvestija na Varnemskoto arheologičesko Druzestvo – Bulletin du Musée National à Varna”, V (XX), 1969, 137 kk.; DIACONU, Petre, **Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare**, BML, XL, 1, 1971, 5-6; FLORESCU, Radu; CIOBANU, Radu, **Problema stăpânirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX-XI**, „Pontica”, 5, 1972, 390. P. DIACONU és D. VÁLCEANU a Păcuiul lui Soare-i erődítményről írt, újabb keletű monográfiájában viszont már a következőket állítja: az „...a 10. század második felében, szabatosabban Dobrudzsa Joánnész TZIMISZKÉSZ csapatait uráló idejében, 971 és 976 között épült. A vár tehát bizánci erősség...” L. Păcuiul lui Soare. **Cetatea bizantină**, I. köt., „Biblioteca de arheologie”, XVIII, sz., București, 1972, 23.

7. A legközelebbi méस्कő-előfordulás, az adott valószínű történelmi helyzetet is tekintetbe véve, az alább bemutatandó Kustaly-várától északra ismeretes, egész a Vargyas homoródmácsi szurdokának környékéig. Vö. **Monografia geografică a Republicii Populare Române. I. Geografia fizică** Anexe, (București), 1960, VI. melléklettel (harta geologică), 1. tovvább: Republica Socialistă România. Comitetul de stat al geologiei, Institutul geologic. Harta geologică: Scara 1:200.000. România Socialistă Köztársaság 1:200.000 méretarányú földtani térképé L - 35 - XIV jelzetű, 20. sz., székelvudvarhelyi térképlapja adatait, valamint a magyarázó szöveg 22-23, 1-án összefoglalait (szerk.: IANOVICI, V.; RĂDULESCU, D.; SÂNDULESCU, M.; VASILESCU, A.I.; POPESCU, A.; MUREȘAN, M.; ARGHIR-DRĂGULESCU, Adela; BANDRABUR, T.; a szöveg szerzői: VASILESCU, A.I.; MUREȘAN, M.; POPESCU, Ileana; SÂNDULESCU, Jana; POPESCU, A.; BANDRABUR, T., București, 1968

8. A csatlakozási helyeken álló fák miatt nem vághattunk szelvényt, élő fákat pedig nem dönthettünk ki.

9. L. többek között: MIJATEV, Krsto, **Slavjanska keramika v Blgarija i neinoto značenie za slavjanskata arheologija na Balkana. La céramique slave en Bulgarie et son importance pour l'archéologie slave des Balkans**, Sofija, 1948, 5, 73; EISNER, Jan, **Rukověť slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury**, Praha, 1966, 174-205. Vö. még: Romániával kapcsolatban: HOREDT, K., **Șantierul Morești**, SCIV, IV, 1-2, 1953, 288; uő., **Șantierul arheologic Morești**, SCIV, V, 1-2, 1954, 199-220; COMȘA, M., **Cu privire la semnificația mărcilor de olari din epoca feudală**, SCIV, XII, 2, 1961, 295-305 (az ott felsorolt bő irodalommal); DĂNILĂ, Ștefan, **Urme de așezări din epoca veche și feudală timpurie la Bistrița**, „Probleme de muzeografie, Ștatal popular al regiunii Cluj, Comitetul pentru cultură și artă”, Cluj, 1956, 50-51, III. t. 4. kép; FLORESCU, Grigore; FLORESCU, Radu; DIACONU, Petre, **Capidava. Monografie arheologică**, I., „Biblioteca de arheologie”, II., (București), 1958, 215-226; RĂDULESCU, Adrian; HARTUCCI, Nicolae, **Cimitirul feudal-timpurie de la Castelu, Constanța**, 1967, 91-94, XXII-XXX, t; TEODORU, Gh. Dan, **Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei**, SCIV, 19, 2, 1968, 248, 7. kép, 266-267; ANGHEL, Gheorghe, **Noi descoperiri arheologice în legătură cu așezarea feudală timpurie de la Alba Iulia**, „Apulum”, VII, 1, 1968, 476, 478; ARICESCU, Andrei, **Noi date despre cetatea de la Hirsova**, „Pontica”, IV, 1971, 360-362, 9-11. kép; COMAN, Ghenută, **Mărturie arheologică privind creștinismul în Moldova**, „Danubius”, V, 1971, 76-78, 83, 3-4. kép stb.; Magya-

rországgal kapcsolatban pedig, többek között, I. BALOGH Albin, **Az esztergomi múzeum bélyeges agyagédényeiről**, AÉ, XLI, 1927, 209-217, 109-114. kép (három edény bélyegzője csaknem azonos a tartó-vári bélyegével!); HÖLLRIGL József, **Árpádokoi keramikánk. I. Fekébbélyeges edények**, AÉ, XLIV, 1930, 142-169; NOVÁKI, Gy., **Archäologische Denkmäler der Eisenverhüttung in Nordostungarn aus dem X-XII. Jahrhundert**, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, XXI, 3-4, 1969, LXXXIV, t., 4, 11, sz., LXXXV, t., 14, sz., LXXXVII, t. 18-19. sz. stb. Némileg kosárfonást észbe juttató díszítőminták figyelhetőek meg a 9-10. századi Dridu-műveltség egyes edényein is. L. többek között: BARNEȘ, Ion, **Ceramica din carieră de cretă de la Basarabi**, SCIV, XIII, 2, 1962, 354, 3. kép, 8. sz., 356, 5. kép, 3. sz.; ZAHARIA, Eugenia, **Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român**, „Biblioteca de arheologie”, XII, sz. București, 1967, (90-93, XXVIII-XXIX. t. fekébbélyegeek), VI, t. 3. sz. VII, t. 2. sz., XI, t. 4., 7. sz., XII, t. 2. sz., XIII, t. 5., XIV, t. 6. sz., XVIII, t. 6., 9. sz., XIX, t. 4. sz. stb. Az igazság kedvéért azonban föltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy Tartód-, Bud- és Kustaly-vára tanulmányunkban bemutatott agyagművelési termékeinek meglepő hasonmási kerültek elő (a Beszterce-Naszód megyei) Sajóújsárvá gerendavázis föld-várával kapcsolatos ásatásokban, ezeket viszont M. RUSU és ȘT. DĂNILĂ a 9-11. századra keltezték! Vö. **Cetatea feudală timpurie de la Șirioara**, „File de istorie. Culegere de studii, articole și comunicări”, II. köt., Bistrița, 1972, 50-51, 56, 1-2. t.

10. L. HOREDT, Kurt, **Ceramica slavă din Transilvania**, SCIV, II, 2, 1951, 203, 204, 210, VI, t., 5-7., 10. sz.; uő., **Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeheza**, Materiale, II, 1956, 21, 30, 16. kép 8. sz. HORWATH, Walter a feketehalmi várról írott tanulmányában (**Die Schwarzberg bei Zeiden**, KVSL, 48, 1925, 73-74) a mienkézet sok tekintetben közelálló, de valamilyen fejlettebbnek ítéltethető otáni, durva gyurmájú, szemesed, de jól égetett, sötét színű edényterüdekekről szamol. be. TEUTSCH, Julius véleménye szerint ezek mind a hűbéri korszak kezdetéről származnak, és pedig a *teuton lovagrend rövid életű erdélyi szereplésének fénypontjai*, tehát biztosan a 13. század második és harmadik évtizedéből (1211-1225 közötti években!)

11. Vö. HOREDT, Kurt, SCIV, II, 2, 1951, 211, XIII. t., 17-18. sz.

12. Vö. FERENCZI Sándor, **Firtosvár aranyéremlete**, „Székelység”, IV, 7-8, 1934, 1-16; uő., **Der firtoscher Fund byzantinischer Goldmünzen**, SV, 62, 1939, 59-78 (az éremlelet említő korábbi irodalommal), továbbá: FETTICH Nándor, (MAROSI Arnold), **Dunapentele avar sírleletek**, ArchHung, XVIII, köt., Budapest, 1936, 92, 83. l. még a 35. képet; LÁSZLÓ Gyula, **A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben**, Kolozsvár, 1943, 56 és XV, t., 1-2. sz.; HOREDT, Kurt, **Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII. Avarii în Transilvania** című fejezete, „Biblioteca istorică”, VII, sz., (București), 1958, 95, 105-106, 75, 13. kép, 6-7. sz. COMAN, Ghenută és tárgyaktól, nem tudjuk: eléggé megalapozottan-e, bizánci eredetű, vagy hatásra készült keresztény-jellegű emlékeknek véli. („Danubius”, V, 1971.) Az annak idején a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumba került, esetleg a székely eredetkérdés kutatásában is számba jöhető, lelőhelyüknél fogva is jelentős emlékek sajnos megsemmisültek a második világháború forgatagában.

13. I. m., 126-127, 129. Vö. ROSKA Márton, i. m., 79, 3. sz. nagyon szegényes adataival is.

14. Egy láb = 0,316 m (31,6 cm)

15. Egy öl = 1,896 m

16. MACREA, M.; BUZDUGAN, L.; FERENCZI, G.; HOREDT, K.; POPESCU, I.; RUSSU, I. I.; SZÉKELY, Z.; VASIU, N.; WINKLER, J., **Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Sf. Gheorghe – Brețcu**, SCIV, II, 1, 1951, 303-304. 1.; HOREDT, Kurt; SZÉKELY, Zoltán; MOLNÁR, Ștefan, **Săpăturile de la Porumbeni Mici (r. Odorhei)**, Materiale, VIII, 1962, 636-641

17. KŐVÁRI László (Erdélyi építészeti emlékei, Kolozsvár, 1866, 45-46) szerint is Firtosváráról „...hallgat az írás. Az újabb időben Maria Theresia alatt a jezsuitáknak látják ajándékozva s 6k bírták 1773-ig. Ezen szerint eltöröltetésével a [...] ferenciek kisebb szerzete birtokába jutott, kik csaknem ráuntak a felhőkbeli szomszédokra: a várat felhagyták, földét egyes székelyeknek eladták: s lejöttek lakni az Árcsóra, a Firtos aljába. [...] S így a vár rommá lón...” L. még: ROSKA Márton, i. m., 79, 3. sz. A bécsi Kriegsarchiv-ban (Hadilevéltárban) őrzött, a 18. század második felében, II. József császár uralkodása idején, 1769-ben készült első erdélyi katonai térkép előzetes munkálataival kapcsolatban összeállított kiegészítő-magyarázó szöveg kolostorról szóló részét kivonatolva, de a régi helyesírás-hoz ragaszkodva alább adjuk. Utolsó mondatának állítása nyilván beszédes bizonyítéka a firtos-hegyi belső (várbeli) kápolna régiségének. Ebből

következően a kápolna építését se tehetjük a 18. századra. Íme a német szöveg: „...Anhang zu der Kriegs Chartre des Groß Fürstenthum Siebenbürgen. 158. No. 6. Firtos Varallja [...] und von den zum Orth gehörihen Kloster Firtos starke 1/3 Stund [...] Auf beiden seithen des Orths Varallja entspringen gegen den Kloster Firtos zweij quällen. [...] Nach den Kloster Firtos kann man mit leichten fuhrweg gelangen, seind überhaupt steinhigt. [...] Das Minoriten Kloster lieget hier auf den Berg Firtos, so der höchsten Berg in diester gegen herum ist. [...] Es soll eins wahlen ein altes Schloß auf selben gestanden seijn, wovon man dermahen nach alte Ruder von den Mauer und graben sichtet, dermahen haben die P. P. Minoritas eine kleine Ridanae (Ridano?), a szó vége kibetűzhetetlen), mit einer kleinen gemauerten Kirche darauf...”

18. Vö. *Istoria artei feudale în Țările Române*, I. köt., București, 1959, 16.

19. ORBÁN Balázs a várak belsejében ásásat nélkül megfigyelt sajátos domborulatokat majd mindig „toronyrak”, még többnek: „őregtoronyrak”, vélte, mégha ilyen egyáltalán nem is volt történetesen használatos az illető vár építése korában. Ez a helyzet pl. a hajdani aranyosszéki Mészök határában fekvő „Bába-vára”, a csicskesői „Csicsóvára”, a csikrákosi „Pogányvár” stb. esetében. Vö. FERENCZI, AL. *Cetății antice în județul Ciuc. Antike Burgen im Komitate Ciuc*. ACMI, IV, 1932-1938, 270, 285, 302, 303; FERENCZI, Șt., *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei. Beiträge zur Frage des West-Limes von Dazien*. II/1. rész, AMN, IX, 1972, 397.

20. KELEMEN Lajos, *A bágyi vár*, „Székelység”, X, 3-5, 1940, 33-36. L. továbbá: VÁTAȘIANU, V., i. m., 14-17; VELESCU, Oliver, *Cetății Țărănești din Transilvania*, București, 1964; B. NAGY Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták, XVII-XVIII. századi erdélyi ősszerzők és leltárok*, Bukarest, 1973, 20-21, 355.

21. A várral kapcsolatban a következő jelentősebb irodalomra utalhatunk: KÖVÁRI László, i. m., 38; ORBÁN Balázs, i. m., 60, 62; JAKAB Elek, *Budvári és Budvári környéki leletek*, AE, XIV, 1894, 210-212; TÉGLÁS Gábor, *Kik építették a székelyudvarhelyi Budvárat*, AE, XVII, 1897, 108-115; PÁRVAN, Vasile, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, 301, 302, 473, 676, 755; ROSKA Márton, L. m., 270-271, 188. sz.; FERENCZI Géza, FERENCZI István, *Cetatea dacică de la Oodorheul Secuiesc, Die dakische Burg von Oodorheul Secuiesc*, „Crisia. Culegere de materiale și studii”, Oradea, 1972, 59-63.

22. JAKAB Elek (AE, XIV, 1894, 210-211) állítása szerint az ORBÁN közölte rajzon föltüntetett, „kis faldarabján” 1868-ban még fennállott „kis szögletérdő” 1893 szeptemberében „már el volt tűnve, a közeli meredeken legurult, s csak „törmelkei mutatják, hol rombolottak szét”. JAKAB meg szeretne volna állapítani: „hol és hogyan kapcsolódott a várhoz, milyen volt annak az alakja, négyyszögű-e vagy félköralakú?” Az engedély elnyerése után megejtett tájékoztató-ásatáskor az „erőd” két oldalát egészen, kettőt félig tártak föl, de a kitűzött feladatot csak részben érte el: „láttuk, hogy az erőd alapjainak egész zöme [...] merő kő: őrház vagy lakrész csak a földszinten fejtül volt rá építve, ami azonban ma már meg nem határozható. [Ez utóbbi részt mi emeltük ki.] Az alap patakából s a vidéken honos gömbkőből, forró mészbé öntött vegyes törmelékkel oly szilárdan volt rakva, hogy nagy erőfeszítéssel lehetett rajta s körülte dolgozni. [...] Az erődnek a várhoz kapcsolódását s annak alakja mivoltát meghatározni nem sikerült: de a falomrok topographiai irányából s a félkör alakú védáncok [védőőrárok; sz. m.] és sánchalmok [védőtöltések; sz. m.] fekvéséből következtethető a fő várfalnak is félköralakja...” [A mondat dőlt betűvel szedett első állítását mi emeltük ki.] ORBÁN ezúttal alighanem tévedett, a háromszéki Bálványos-vára esetében is megfigyelhető bejárat, vastagabb, szélesebb falrészlet nézhetne „szögletérdőnek”. Az JAKAB mentegetőző állítása ellenére se „gurulhatott le a meredéken”, mert történetesen előtte s nem sokkal alatta vonul föl a várba a minden bizonnyal akkor is használható, kelet-oldali erdei út. Ha egyáltalán lehetséges lesz, a jövőben minden este még okvetlenül tisztáznunk kell ezt a jelentős kérdést is!

23. JAKAB Elek közlése értelmében (AE, XIV, 1894, 211) a „...munka alkalmával a vállalkozó BARABÁS Domokos [...] a munkások szabad gazdálkodásából néhány érdekes leletet megszerzett”, s kérésére és SZÁNTÓ Ákos pénzügyigazgatási írnok „önadaadó közbenjárására a Monographia céljára felhasználás és a levéltári régészeti Múzeum megállapítása végett hazafias készséggel átengedte”. JAKAB (a 212. lapon) aztán föl is sorolja a nagyobb részben őskori eredetű tárgyakat. Érdekes megemlítenünk egy, a külső védőtöltés alatt, a felületől számított 2 m mélységben talált 17 éves (Jakab helytelen szóhasználatával élve) „nö hullát” két üvegbetétes kezdetleges agyaggyöngyökből készült nyakékkal és őskori malomkövel, továbbá „Dyrhachium város autonom drachmáját...” (I)

24. ORBÁN Balázs nyilván a ma nyugatról fölvezető, az utóbbi években azonban kevésbé használt szekértűt nézi – szerintünk tévesen – a vár haj-

dani útjának. A tőle látott, a keleti falszakasz déli végződése táján fektűhett állítólagos torony elhelyezése önmagában véve is ellene mond ennek a nézetnek. A hajdani feljáró út éppen a keleti oldalon vezetettett föl, nagyobb szakaszon haladhatott a keleti falrésze előtt, bár ennek szemmel látható maradványait nagyrészt megsemmisítette az ott legújabban készített, az emlegetett erődfőtési elemek keleti szárnyának építését megbontó földút.

25. Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a Firtos-hegytől s Énlakától 5 km-nyire nyugat-északnyugatra fekvő Etéd határában, attól ismét a jelzett irányban, Küsmődi és Szolokma helység közelébe eső, azonos nevű, délről és északról meredek, rogyós és svadavos oldalakkal körül fogott, némileg elszigetelt, erdős (547 m) magaslanton semmi néven nevezendő régészeti maradványt nem sikerült találnunk.

26. ORBÁN itt jóhiszeműen a nyilvánvalóan hamisítvány, még hozzá, mint azt szakszzerűn kimutatták (vö. SZÁDEECZY Lajos: *A Csíki Székely Krónika*, Budapest, 1911; PATAKI József, *Legenda és valóság. A csíki székely krónikáról*, „Korunk”, XXIX, 4, 1970, 506-510) gyenge hamisítvány krónika KILYÉN Mihály fele kiadásának 22. lapján állítottakra hivatkozik. A hamisítás anyagi, jól érdekek sugallta természetű, a történelmi valóságtól a szerző tudatlansága következtében messze rugaszkodó részei koholt voltát SZÁDEECZY annak idején nagyon világosan és meggyőzően bizonyította be. Tanulmányaira való utalásunk fölment az ismétlés kötelezettsége alól. Csak fájalmi lehet, hogy ORBÁN a Csíki Székely Krónika „adatait” jóhiszeműen, a legcsekélyebb gyanú nélkül vette át, tette magáévás s így nagyon széles körben és nemzedékek rendjén át óriási hatást keltező művével szándéktalanul hozzájárult a téves adatoknak, hamis történelmi tényeknek, folyamatoknak a székeleyös köztudatba való ültetéséhez és alapos begyökeresedéséhez, olyannyira, hogy ennek a hamis beállításnak az alapján erős kétkedéssel fogadtak, vagy az ügy legcsekélyebb mérlegelése nélkül elvetnek az azóta felfedezett tényeken, történelmi régészeti adatokon alapuló minden újabb, megbízható eredményt.

27. SZÁDEECZY hitelt érdemlő megállapítása szerint az „mesterségesen előállított” szó csikszentkirályi SÁNDOR Zsigmond elméjében fogant meg: a „rabbi” meg a „bán” szó összevonásából.

28. Ugyanilyen koholt név – nem véletlenül éppen a – Sándor család – és személynév Zandirra torzított, meg a törökül uralkodót jelentő khán, khagán szó ugyancsak torzított alakjából.

29. ORBÁN ehhez, a Csíki Székely Krónikából a legkisebb fenntartás nélkül átvett, valóban megindító, de a valóságéhoz „semmi köze” történethez a következőket látja szükségesnek hozzáfűzni (i. m., 62, 7. jegyz.): „...Tud(ományos) Gyűj(temény), II. köt. 1835, 8, és Felső-Magyarországi Minerva, 1828, VI. füzet, 1742, a következő lapokon. SZABÓ Károly a (csíki) székely krónikáról írt jeles értekezésében azt mondja, hogy ezen esemény [bárcsak ennél lenne ez a sanaryt helyzet! sz. m.] előadásánál a korszakban tévedés van, s Budvárat – mivel ottan László is szerepel – nem mongolok, hanem SZ. László idejében honunkba beütoött kúnok dúlták fel, s ezek ettették el SÁNDOR Istvánt is. Azonban a kúnok ily győztes hadjáratairól történetíróink nem emlékezvén [ezzel kapcsolatban tanulmányunk összefoglalásában utalunk majd néhány, különben jól ismert adatra, sz. m.] mégis valószínűbnek tetszik az, hogy Budvárat is az egész hazát elborított mongoljárás dúlta fel; mit az e vezéres napokban megvalósított László felmentése sem cefol meg, mert az lehetett László nevű székely ispány is és nem Szent László...”

30. Ez esetben ORBÁN, kellő adatok híján, önkényesen egészen különböző kori várakat kapcsol össze. Zeta- (szokásos szóhasználattal Zete-) várra természetűl védett rézkori település és agyaggal kötött köfállal kerített dák vár, használati idejét tekintve semmi köze a székelyeknek (vö. C. DAICOVICIU, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, „Dacia”, VII-VIII, 1937-1940, 319; ROSKA Márton, Rep., 310, 17. sz.; SZÉKELY Zoltán, *Zetevára. Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1946. évi ásátásáról*, Sepsiszentgyörgy, 1949). Kadács várában végzett fűtő kutatás alapján ítéleve az nagyon valószínűleg kora középkori határvár volt, noha ásatói erre egyáltalán nem gondolnak (I. HOREDŦ, Kurt; SZÉKELY, Zoltán; MOLNÁR, Ștefan, *Materiale*, VIII, 1962, 635-636); a kisgalambfalvi – „galatteteji” várat a kolozsopárdi őskori település II. rétege műveltségének (az ún. Wietenberg-műveltség) hordozói, azután a római korban, illetőleg külön, a 3-4. században és végül a 6-7. században lákták, ez utóbbi időkben a gepidáknak volt itt jelentősebb, jól megerősített nemzetségi, vagy inkább törzsi székhelye, jó a fennebb idézett irodalommal); a bágyi parasztemedékvár építését viszont I. APAFI Mihály erdélyi fejedelem engedélyezte (vö. KELEMEN Lajos, „Székelység”, X, 1940, 33-36). Az ORBÁN összefogta várakkal kapcsolatos rövid részletezésünköböl mindjárt nyilvánvalóvá válik: azok lakói még „láttani” összekötésén esetén se értesíthetették volna egymást.

31. 1955. évi terep kutatásunkkor nem sikerült a legsekélyebb erődítési nyomot se fölfelezní rajta. A meglehetősen sima felületű hegytetőn megfigyelhető töltésszerű alakzatok részben természetes úton keletkeztek, részben kincskeresők kutatógödrei. Egyiküket se tekinthetjük igazi erődítési elemnek. Ott egyébként semmi, de semmi régiségre valló maradványt nem leltünk. L. FERENCZI Géza, FERENCZI István, **Régészet-helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő völgyének felső részében 1955-1956-ban**, „Studia Universitatum «Victor Babeş» et «Bolyai»”, Tomus III, 1958, nr. 8, Series IV, Fasciculus 2, Historia, 23. Ha valóban volt Budvárak kikülföntelt jelzőtornya, azt csakis magasan a Nagy-Küküllő szintje fölé emelkedő, a kies Udvarhelyi-medence délkeleti oldala fölött örökös Szarkakövön (889 m) kereshetjük. Innen ui. egyenlőképpen látszik mind a Firtos-hegy, mind az alább tárgyalandó Kustaly-várát hordozó „Gyepfűbükke” magaslata. A Szarkakő messze fehérlő festői sziklája közelében, tőle kissé délnyugatra, valamint az ormon előrehaladva keletre két, gömbszelet-ido-mú mesterséges tereptárgy ölik szembe. (Ezekre HEGEDŰS Gyula nyugalmazott székyudvarhelyi tanfőképző-intézeti tanár hívta fel figyelmünket és vezetett is el a hely színeire. Szívességét ehelyütt is hálásan köszönjük.) A Cohors I Vbiorvm Székelyudvarhelyi föltételezett tábor-várával (castrumváli) kapcsolatos, Dacia tartományi keleti limes-szakaszába illeszkedő őrtornyok maradványai is lehetnek, de nem vethetjük el leg-alább egyikük Budvárhoz tartozásának gondolatát se. Jellegüket, korukat, rendeltetésüket mindenesetre csakis régészeti ásatással világíthatjuk meg.

32. AÉ, XVII, 1897, 115

33. Vö. DAICOVICIU C., **Cetatea dacică de la Pietra Roşie. Monografie arheologică** (Bucureşti), 1954, 62-63; uő., **Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului**, SCIV, V, 1-2, 1954, 135, 141-142. L. ezzel szemben korábbi, merően elutasító, tagadó állásfoglalását is, pl.: **Grafiţa de est a Daciei şi triburile libere de la hotarele de răsărit ale Daciei**, SCIV, I, 1, 1950, 116.

34. A lakóház legkezelebbi májai Magyarorszáig különböző vidékein falu-ásatások révén váltak ismeretessé. Ezzel kapcsolatban utalunk MÉRİ István rendkívül elmélyült, alapos kutatási eredményeire és azok magas szintű összegezésére. [Vö. többek között: **Árpád-kori népi építkezéstünk feltárt emlékei Orosháza határában**, „Régészeti Füzetek”, II. sor. 12. sz., Budapest, 1964, különösen a 3. sz. jegyzetben fősorolt, gazdag, számunkra jórészt elérhetetlen irodalommal (50. l.). MÉRİ esetünkben is igazolódó helyes megálátása szerint „... Nemcsak falvakban, hanem megerősített központi helyeken is számolnunk kell földházakkal [ezt a részt mi emeltük ki]. Valószínűleg ilyenek maradványai kezdtek kibontakozni 1962-ben az Esztergom-vár-hegyi ásatáson, az Árpád-kori palota építését megelőző korú rétegeződésből. [...] Korai földházak maradványai kerültek elő a zalavári vár területén is. (51., 10. jegyz.) [...] Eddig megismert Árpád-kori földházaink nagyrészt alföldi területekről valók. A további feltárások folyamán számitanunk kell itt is, de főként a dombos- és hegyvidéken elütő építőanyagú és szerkezetű házak. [...] Fonyóds-Bélatelepen a harmincas években feltárt [...] faszervezetű földház tanúsága szerint az Árpád-korban nálunk is voltak faházak. Ezt erősíti meg a XIII. század végéről származó néhány írott adatunk. [...] A lakások változatait tovább bővíti a XII. század első felében [...] átutazó tők freisingi püspök leírása, amely a magyarok nád-, fa- és kőházairól, továbbá sátorairól szól...” (52-53, 14. jegyz.) Tanulmányunk más jellege a főként helyszűke miatt ez alkalommal nem foglalkozhatunk részletesebben sem a bögözi, sem a székyudvarhelyi-budvári 11-13. századi lakóházak kérdésével, nem is szeretnénk itt az Erdélyből immár több helyről is tudott hasonló építmények szövevényes, szerteágazó kérdésébe belegabalyodni. Előzetesként csupán annyit jegyzünk meg, hogy a szabálytalan négyyszögletes alapú székyudvarhelyi-budvári lakóház amakkoridegen többé-kevésbé felezővonalban kimért hosszantengelyének két végén talált ágasfa-nyomok a szelemenes egykorú alföldi házak tetőszerkezetére hasonló megoldást juttatnak eszünkbe (vö. MÉRİ István, **I. m.**, 3-4. kép. II. t., 1-2. sz.), a köztől alaprajzok alapján ítéve merőben eltérnek a közel egykorú, vagy éppen egykorú Dridu-műveltség lakóházaival (vö. ZAHARIA, Eugenia, **I. m.**, 19-54, 5., 6., 8., 10-12., 14., 16-18., 20-23., 25., 27-28. képpel). E földbemélyített lakások úgyszólván egyikében se bukkantak ágasfák nyomaira, leg-alábbis a rajzokból ez nem tűnik ki.

35. 10-11. századra keltezett, többé-kevésbé hasonló társát Moldvából, Coşna-Floreni környékéről ismerjük. Vö. TEODOR, Dan Gh., **Elemente bizantine în Moldova în secolele VI-XI**, SCIV, 21, 1, 1970, 114, 124, 161. jegyz.; COMAN, Ghenuţă, „Danubius”, V, 1971, 81, 8. kép.

36. **I. m.**, I. köt. 232-233.

37. ORBÁN ezzel kapcsolatos megjegyzése szerint: „A Kustaly nevet sokan Custosból származtatják, valószínűbb azonban, hogy valamelyik ősnévként megörökítése.” Noha bizonyosat egyelőre még nem mondhatunk, föl szeretnénk hívni a nyelvészek figyelmét a lengyelből ismeretes **Kusztal** (olv. Kusztály) névre. Nem vethetjük el egészen e helynév esetleges szláv

eredetét. E nézetünket a „Rika” (=szláv **rjeka**, „patak”), valamint más, hasonló származású környékbeli helynevek támogatni látszanak.

38. EM, XII, V, 1895, 244-247.

39. TÉGLÁS Gábor 1894 nyarán végzett ún. „limes-kutatásainak” eredményével és különböző vonatkozásai kapcsolatban a következő irodalmat idézhetjük: **A limes Dacicus keleti része**, „Akadémiai Értesítő”, VI, 1895, 413-422; **A limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye északi hegységében Oroslutó (igy!) Alsórákosig**, ArchKözl, XIX, 1895, 5-54; **A rómaiak végvárai a Hargita hegység alján és a keleti határvételelem célja és rendszere**, EM, XIII, 1896, 384-389, 416-427; **A két Küküllő völgyfejténel látható római végvárak és határtöltések viszonya Dacia katonái és tartományi székhelyehez**, „A Hunyad megyei Történelmi- és Régészeti Társulat Évkönyve”, IX, 1897, 53-59; **Dacia keleti határvonala és annak védelmi rendszere a Maros felső völgyétől az Olt rákos-hévízi szorosáig**, EM, XVII, 1900, 261-269, 313-324; **A Hargita alji töltésvonalak eredetéről vonatkozó néphagyományok**, „Ethnographia”, XVI, 1905, 38-40.

40. Nem is állhatott, mert 1970. évi terepszemlék tapasztalatai alapján ítéve Almás-vára bronzkori eredetű, ha nem családunk Wietenberg-jellegű erődített településnek látszik. [Vö. még TÉGLÁS Gábor (EM, XII, 1895, 312-314) észleletével.] A dákkori Zetevárával egyetemben, látszólagos illeszkedése ellenére sincs, nem is lehet, kapcsolata a többivel. ORBÁN csupán e kettő meg a jóval későbbi hágyi vár bevonása tekintetében tévedett, Firtos-, Tartód-, Rabsomné-vára mind a tágabban értelmezett Kakasbaráza vonalára esik: az valóban lehetett „irányítójuk”!

41. TÉGLÁS Gábor itt ismét nagyon téved, mert a tágabban értelmezett Kakasbaráza egyik szakasza, az „Örögútjára” [...] ezt a nevet egy nyugatról keletre haladó másfél kilométer hosszúságú földánc (figazában észak felől védő árok-töltés, sz. m.) viseli Székelyudvarhelytől keletre [helyesen észak-északkeletre, sz. m.] a Nagy-küküllő jobbparti magaslatain Szentkirályi község Nyír nevű gyér cserjés hegyi legelőjéül a Zetelakához tartozó Szőlőháton (Szellőháton, sz. m.) át a Nagy-küküllő (szabatosan a Zetevárája, azaz a régiebb Zsigmond-telep alatti Küküllő-híd fölött emelkedő folyópad peremébe simul be, sz. m.; vö. az ő cikkével, „Ethnographia”, XVI, 1905, 39) nyugati végződése légvonalban csupán mintegy 20 km-re esik Firtosvártól. Az egyenesen a dél felé irányuló, a fennebb már emlegetett oroszhegyi „Lázon” futó részét 1968. évi oroszhegy-mákvári ásatásunk során két helyütt is átmetsztük, minden különösebb eredmény nélkül.

42. EM, XII, VI, 1895, 319.

43. ArchKözl, XIX, 1895, 28.

44. A név jelentése és eredete egyelőre megfejtetlen; átvettük ugyan az ORBÁN használt írásos alakot, de talán helyesebb volna Kustajt írni?

45. ORBÁN idejében a megyei út nem az ún. Olá-patak meg a Hagymáspatak völgyében kapaszkodott ki Hagymás-várához, illetőleg ereszkedett le Vargyashoz, hanem a Gaszló-patak völgyén kifogyzott föl az ún. Rikatefőre és onnan a Rika-pataka kies, széles, erdős völgyében, Rika-vára hegyét jobbról hágyva kanyargott Felsórákos (meg Vargyas) irányába. Az előbbi, vadregényesebb helyeken (pl. a Hagymáskő mészkő sziklája alatt) vezetett utat – mint másutt említett – csupán századunk elején rakták, Kustaly-vára maradványainak nagy veszedelmére.

46. A nagyon értékes régészeti anyag IMREH Barna alsórákosi református lelkes gyűjteményének alkotja ékességét. Szíves megmutatását ehelyütt is nagyon hálásan köszönjük.

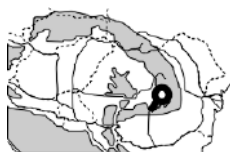
47. ORBÁN Balázs a keleti árok meghosszabbítását tekintve „mély útnak”, fölfogása azonban elfogadhatatlan. A vár északi védelmi eleméin keresztül nyitott I. számú metszetünkkel a tőlünk útnak tartott terepalakulatot is átvágtuk. Kövezésnek ugyan semminemű nyomát se figyelhettük meg, mégis megmaradnak a terepalakulat természetének megfigyelése nyomán kialakult véleményünkkel.

48. Ezúttal is a varsági Tartód-, azután Firtos-vára meg a székyudvarhelyi Budvár esetében megfigyelt, különben már az őskorban is sokhelyütt fölhasznált védelmi elvet alkalmazták.

49. E tekintetben tehát helyesbíteniük kell a „Korunkban” (XXXI, 2, 1972, 312) közölt állításunkat.

50. Itt tartjuk szükségesnek név szerint is megemlíteni az 1972-1973. évi Kustaly-vári ásatás legkiválóbb tagjait: BALÁZS Jánost, BENEDEK Imrét, BENKŐ Eleket, EGYED Pétert, ELEKES Erzsébetet, JÓNÁS Juditot, LAJTA Józsefet és LÁSZLÓ Jánost. Fáradságot nem sajnálód, odaadó, lelkes munkájukat fogadják ezúttal is hálás köszönetünket.

51. Fogalom-allothatós végett az alábbi méreteket adjuk: 1: m. 40, sz. 23, h. 42 cm; 2: m. 32, sz. 27, h. 60 cm.

52. Kustaly-vára fala építéséhez négy fajta kőanyagot használtak: 1. bizonyára a közvetlen közelben megadós Heveder-hegyeséről, vagy, kevésbé valószínűleg, a Rika-pataka napásütője széles völgyének a szelíd déli lejtőjé fölé jöcskán kiemelkedő Fehérkút-teteje (754 m) környékén megfigyelt, a hargitai „Láz” egyik legdélebbre fekvő, foltszerű maradványától, néhány kilométerrel idáig szállított vulkánai kőtömböket; 2. kisebb mértékben az innen alig 3 km-nyire fekvő „Hagymás-kőből” származó, triász- és jurá-mész-tömböket; 3. A helybeli vollyniai-bessarabiai korú üledékek: durva-homokkővek tekintélyesebb hőmpölyköveit és 4. számunkra ismeretlen helyről származó, esetleg mégis ez utóbbiakkal azonos eredetű kristályos pala hőmpölyköveket.

53. Nézetünk szerint kis méreteire és ugyanakkor velük fordított arányban nagyon is jelentős voltára való tekintettel Kustaly-vára megérdemelné a nagyobb összeget kívánó, de egyéb hasonnemű maradványokhoz mérten mégis aránylag kis költséggel való teljes föltárást, és azzal karöltve, műemlékszerű rendbetételt, állagának szakszerű megóvását! A körülmények megengedte lehetőségek keretein belül mintaszerű munkatelepet lehetne létesíteni itt.

54. Biztos adatok hiányában ehhez leginkább három külső és belső sarkot kellett volna kibontatnunk (akár hengerszellet idomú, akár szögletes sarkokról legyen szó), újabb ásatások elvégzéséig nem szólhatunk érdemben a tervéhez, valószínűség-számításnak pedig jelen esetben nincs sok értelme.

55. Itt tartjuk szükségesnek megemlíteni, hogy a „Rika erdejében”, nevezetesen a hasonló nevű patak jobb partján emelkedő Boldi-hegytől (684 m) nyugatra, a Rika- (=Persányi) hegység északi gerince felé eső benyergésedésein is van egy Kustalynál nagyobb méretű, még álló falú, négy-szögletes alaprajzi erődítmény, az ún. Rikavára, amennyire futólagos szemrevételezésünkkor megfigelhettük: a kustalyihoz sokban hasonló anyaggal. Ettől azonban (Kovácsna megye területére esvén) nem szólunk most bővebben, területi tekintetben illetéktelenek vagyunk rá. KÖVÁRI László (I. m. 48.) vargyasi „Hollofornes-váraként” emlékezik meg róla, mindössze két mondatban.

56. Az eredeti szemléltető anyag ábragyegyzéke és magyarázó szövege (kurzíváltatlanul utalás a most közzét ábrákra):

1. kép A varsági „Tartód-várának” és környékének TÉGLÁS Gábor rajzolta térképábrázolása (EM, XII, 1895, 316-317, 9. rajz).
2. kép „Tartód-vár” alaprajza és védelmi elemeinek képzeletbeli metszetei TÉGLÁS Gábor (EM, XII, 1895, 316-317, 8. kép) után.
3. kép „Tartód-várának” fenyves borította hegyorra a Tartód-vize (balról) meg a Nagy-Küküllő összefolyásánál. (FERENCZI Géza fényképfelvétele.)
4. kép A varsági „Tartód-vár” alaprajza. (FERENCZI Géza 1964. évi felvétele.)
- 5a. kép „Tartód-vár” fala. A falszorost alkotó külső falrészletnek a II. sz. kutatóárok T-alakú végződésével kitakart belső színe, az erdőléskor vágott mai délkeleti bejáratról nézve. (FERENCZI Géza fényképfelvétele.)
- 5b. kép Kibontott falrészlet belső színe „Tartód-vára” kelet-északkeleti oldalán, az I. sz. kutatóárok T-alakú meghosszabbításában. (FERENCZI Géza fényképfelvétele.)
6. kép Kibontott falrészlet rajza „Tartód-vára” délnyugati részén ázott III. sz. felületében; külső szin.
7. kép „Tartód-vára”; az I. sz. kutatóárok keleti részének metszetrajza.
8. kép „Tartód-vára”; az I. sz. kutatóárok nyugati-középső szakaszának metszetrajza.
9. kép „Tartód-vára”; az I. sz. kutatóárok nyugati-végső részletének metszetrajza.
10. kép Bemélyített hullámvonalas, egyenlőközű-vonalas díszű meg fenékbélyeges, durva gyurmájú edénytöredékek a székelyvarsági Tartód-várból.
11. kép Bemélyített hullámvonalas, egyenlőközű-vonalas, böködött meg körömbenyomásos díszű, fenékbélyeges, durva gyurmájú edénytöredékek a homoródoklándi „Kustaly-várból” (1-6. sz.), valamint a varsági „Tartód-várból” (7-12. sz., 1/2-del kisebbítve).
12. kép Az 1067 m magas Firtos-hegy tőmbje délnyugatról, Énlaka felől. (FERENCZI Géza fényképfelvétele.)
13. kép „Firtos-hegy” fennsíkjának helyszínrajza HORED T Kurt (Materiale, VIII, 1962, 638, 7. kép) nyomán.
14. kép „Firtos-vára” alaprajza ORBÁN Balázs (i. m., 127) szerint.
15. kép „Firtos-vára” alaprajza HORED T Kurt (Materiale, VIII, 1962, 639, 8. kép) után.
16. kép „Firtos-vára” védőárkának és -töltésének (a), valamint az ún. „Földhid” árkanak és töltésének (b) metszetrajza HORED T Kurt (Materiale, VIII, 1962, 639, 9. kép) után.

17a. kép A székelyudvarhelyi „Budvár” jellegzetes „bütüje” délről (jobb oldalt), vele szemben (baloldalt) a „Csicsér” magaslata. (FERENCZI Géza fényképfelvétele.)

17b. kép A „Budvár” sziklaponkja közelről, délkeletről nézve. (FERENCZI Géza fényképfelvétele.)

18. kép A székelyudvarhelyi „Budvár” alaprajza ORBÁN Balázs (i. m. 61) után.

19. kép A székelyudvarhelyi „Budvár” alaprajza. (LŐRINCZ József mezőgazdasági mérnök meg FERENCZI Géza 1971. évi felvétele.) (2. ábra)

20. kép Fenékbélyeges meg hullámvonalas díszű, durva gyurmájú nagyobb edények töredékei a székelyudvarhelyi „Budvár” déli végződéséhez közel feltárt, kissé földbe mélyített lakóházból.

21. kép A 19. képen bemutatott nagyobb edények töredékeinek rajza (1/2-del kisebbítve).

22. kép 11-12. századi bemélyített hullámvonalas, egyenlőközű-vonalas, böködött díszű, durva anyagú edénytöredékek (1., 3. sz.) meg 13. századi, valamint finomabb gyurmájú fazéktöredékek (2., 4. sz.); 12. századi bronz tömjénező a székelyudvarhelyi „Budvár”-ról.

23. kép 11-12. századi durvább (1., 3., 8. sz.) és 13. századi finomabb (2., 7. sz.) anyagú edénytöredékek; 12. századi bronz tömjénező, továbbá vas-késpengék (5-6. sz.) a székelyudvarhelyi „Budváról”, (részben az előző képen adott tárgyak rajzai 1/2-del kisebbítve).

24. kép A székelyudvarhelyi „Budvár” legbelső erődítési elemén keresztül vágott (II. sz.) kutatóárok metszetrajza. (3. ábra)

25. kép A székelyudvarhelyi „Budvár” 11-13. századi mészhabarcs-kötésű kőfala részletes-felülnézetből, alatta a dák kori föltöltés sötét színt tömege. (FERENCZI Géza fényképfelvétele.)

26. kép A székelyudvarhelyi „Budvár” délről-belülről számított II. védőtöltésének (a II. sz. kutatóárokkal tanulmányozhatott) metszete.

27. kép A székelyudvarhelyi „Budvár”-tető déli végződésének közelében föltárt, kissé földbe mélyített, két eresztű lakóház alaprajza. (5. ábra)

28. kép A székelyudvarhelyi „Budvár”-tető déli végződésénél föltárt, kissé földbe mélyített lakóház mellett kibontott kettős gödör metszetrajza.

29. kép A homoródoklándi „Kustaly-vár” alaprajza TÉGLÁS Gábor (EM, XII, 1895, 245, 4. rajz) szerint.

30. kép A homoródoklándi „Kustaly-vár” alaprajza. (FERENCZI Géza 1971-1972. évi felvétele.) (8. ábra)

31. kép A homoródoklándi „Kustaly-vára” északi védelemének (az I. sz. kutatóárokkal tanulmányozhatott) metszete.

32a. kép Kilitás a homoródoklándi „Kustaly-várból” északra, a Persányi-hegység északi szárnya ormaira. Előtérben a „Gyepű-pataka” völgyecskéjének feje; a kép közpe táján levő tisztáson az „Óli-patak”; valamint a „Hagymás-patak” völgye közötti alacsony hágót hajdan védelmező (római kori) „Hagymás-vára” földerdőítménye fekszik.

32b. kép A homoródoklándi „Kustaly-vára” északi oldalának védelmi elemei nyugatról nézve. Jól kitűnik a védő árok meg a vár peremének tetemes szintkülönbsége.

32c. kép A homoródoklándi „Kustaly-vára” északi védelmi elemeinek vizsgálatára ázott I. sz. kutatóárok föltárást közben. (Valamennyi FERENCZI István fényképfelvétele.)

33. kép A homoródoklándi „Kustaly-vára” keleti védelmi elemeit átvágó III. sz. kutatóárok metszetrajza.

34. 1-2. kép A homoródoklándi „Kustaly-vára” védelemeit átszelő III. sz. kutatóárokban jelentkező, falomladékból származó kőhalmaz nyugatról (felülnézetből) és keletről, a kutatóárok végéből tekintve. A halmaz előtt a vár védőárkának melyedése. (FERENCZI Géza fényképfelvétele.)

35. kép A homoródoklándi „Kustaly-vára” V. sz. kutatóárkának metszetrajza a kőfal alapozási maradványaival. (10. ábra)

36. kép Bemélyített hullámvonalas, egyenlőközű-vonalas, böködött meg körömbenyomásos díszű, fenékbélyeges, durva gyurmájú edénytöredékek a homoródoklándi „Kustaly-vára” köőpületének belsejéből.

37. kép Bemélyített hullámvonalas, egyenlőközű-vonalas, böködött meg körömbenyomásos díszű, durva anyagú fazéktöredékek a homoródoklándi „Kustaly-vára” köőpületének belsejéből.

38. kép Bemélyített hullámvonalas, egyenlőközű-vonalas, böködött és körömbenyomásos ékű, fenékbélyeges, durva gyurmájú edénytöredékek a homoródoklándi „Kustaly-vára” köőpületének belsejéből (részben a 36-37. sz. kép tárgyainak rajzos ismétlése, 1/2-del kisebbítve).

39. kép Bemélyített hullámvonalas, egyenlőközű-vonalas, böködött meg körömbenyomásos díszű, durva anyagú edénytöredékek a homoródoklándi „Kustaly-vára” köőpületének belsejéből (részben a 36-37. kép egyes tárgyainak rajzos ismétlése, 1/2-del kisebbítve).

40. kép Bemélyített hullámvonalas, egyenlőközű-vonalas, böködött meg körömbenyomásos díszű, fenékbélyeges, durva gyurmájú edénytöredékek a homoródoklándi „Kustaly-vára” köőpületének belsejéből (részben a 36-37. kép egyes tárgyainak rajzos ismétlése, 2/3-dal kisebbítve).

41. kép Nagyobbrésztt agancsból készült, egyelőre ismeretlen rendeltetésű tárgyak (zabla-oldaltagok?) a homoródokládi „Kustaly-vára” kőépületének belsejéből.

42. kép Nagyobbrésztt agancsból készült meg csontholmik a homoródokládi „Kustaly-vára” kőépületének belsejéből (1/2-del kisebbítve).

43a. kép A homoródokládi „Kustaly-vára” belső kőerődítmények-skéjének 1973. évi ásátunkkor a járószintig kitakarított északnyugati, belső sarka az északi meg nyugati fal lábán álló részletével.

43b-c. kép A homoródokládi „Kustaly-vára” kitakarított északnyugati sarkának nyugati falrészlete, a kőtömbök közötti, lesimított felületű, jó minőségű mészhabarcsal.

Despre cetățile de piatră cu zidărie înecată în mortar din estul Transilvaniei din evul mediu timpuriu

(Comunicatul nr. I.)

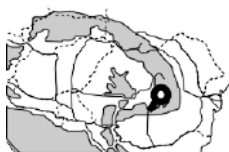
(Rezumat)

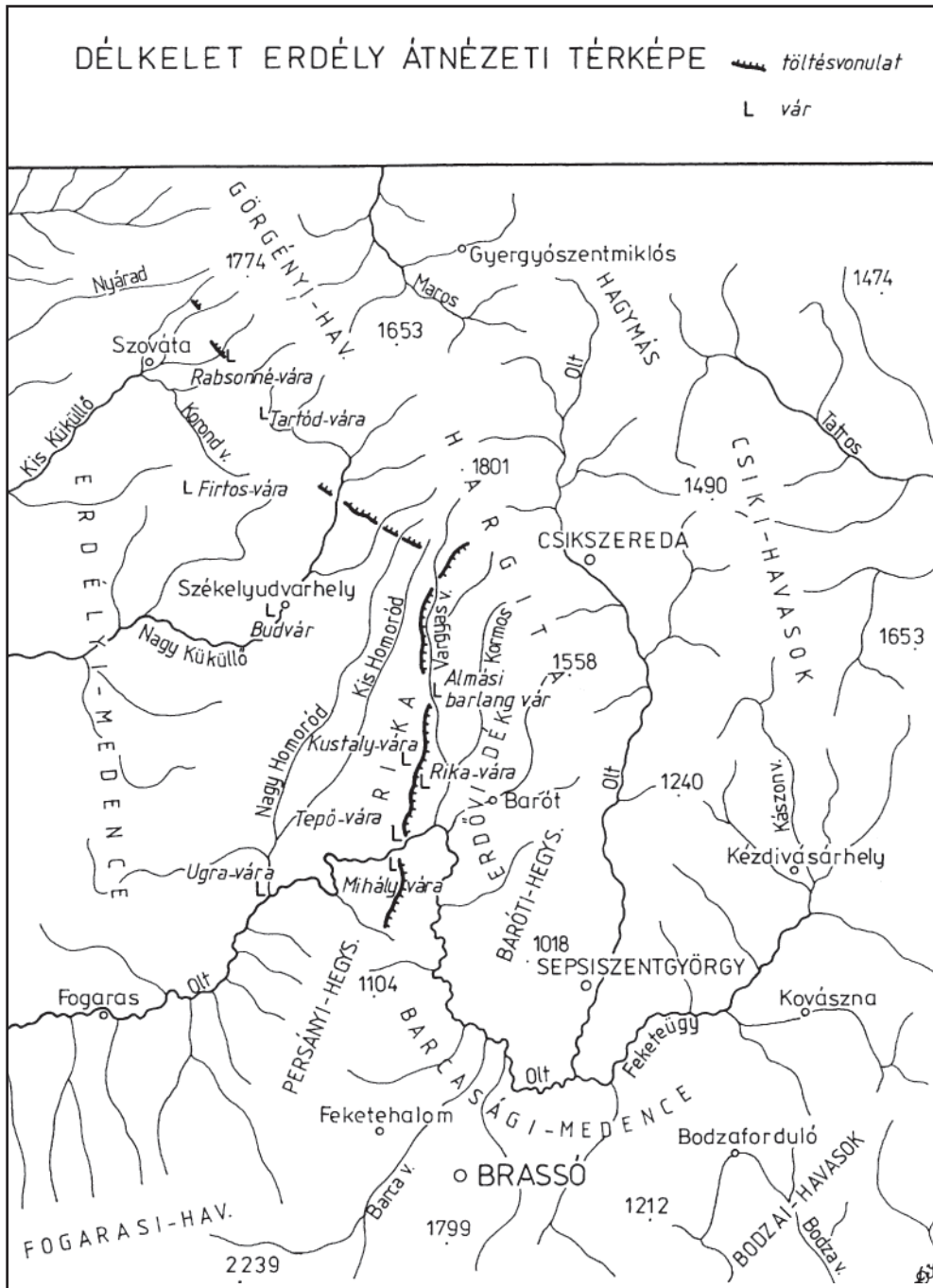
Autorii prezintă unele fortificații ridicate în promontorii de 800-1000 m înălțime de la poalele vestice ale munților Gurghiu și Harghita, respectiv din zona unor trecători din munții Perșani, din județul Harghita: cetățile „Rabsonné” (Praid), „Tartód” (Vărsag), „Firtos” (Corund), „Bud” (Odorheiu Secuiesc), „Kustaly” (Ocland), respectiv „Rika” (în vecinătatea ultimei, dar pe teritoriul județului Covasna, necercetată arheologic de către autori tocmai din această cauză). Primele trei oferă destul de puțin material arheologic, materialul cel mai bogat provine din cetatea „Kustaly”. Fortificațiile cercetate au fost folosite numai în evul mediu, excepție făcând cetatea „Bud”, teritoriul căreia a fost locuit atât în neolitic, cât și în epoca bronzului, Hallstatt, La Tène, epoca migrațiilor, evul mediu timpuriu. Pe baza materialului arheologic autorii consideră cetățile elemente ale sistemului defensiv de graniță ale Regatului Ungariei, construit în timpul domniei regelui Sf. Ladislav (Szent László, 1077-1095), împotriva atacurilor nomade din răsărit (uzi, cumani). (Comunicatul apare după mai multe decenii de calvar. Îl publicăm în forma sa inițială din considerente de istorie a științei, materialul având valoare documentară inclusiv din acest punct de vedere. Nota red.)

The Question of the Lime-mortar Truss Stone-wall Fortresses in the Middle Age in Eastern Transylvania

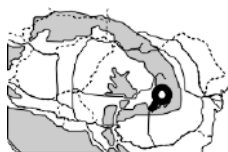
(Abstract)

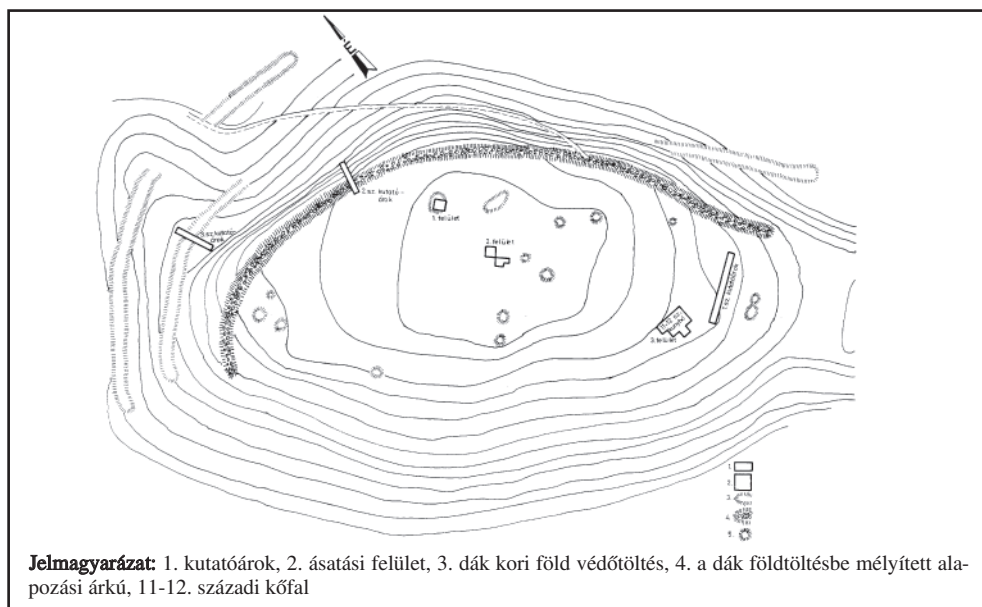
The authors carried on research work concerning the fortresses built in the Eastern frontier mountains of Transylvania, in the volcanic Görgény Mountains, in some Western medium sized foothills of Harghita Mountains and the mountain passes in the Lower Persány Mountains. These are as it follows: the fortress of Rabsonné, not far from Parajd, the Tartód fortress near Székelyvarság, then Firtos, the stronghold of Székelyudvarhely, Budvár close to Székelyudvarhely, Kustaly and Rika fortresses in vicinity of Homoródoklánd etc. (The latest was not excavated only visited many times.) While the first three of them testify very few materials, Kustaly fortress contained different and numerous historical relics. Most of the enumerated strongholds were inhabited during only one period, whereas the fortress of Budvár and its not very large plateau were inhabited from the latest neolithic during several periods. In this case we can speak about a settlement which was inhabited during the Bronze, the Early and Late Iron (Dacian) Age (the late one had a remarkable role) and after the centuries of the Great Migration also in the first centuries of the Early Middle Ages. On the basis of the historical relics which came out the authors consider these fortresses of lime-mortar truss stone-wall as some pieces of a system of defence against the repeated offensives of the Eastern nations of horsemen (Uz and Cumanic) during the reign of King Ladislav I. of Hungary (1077-1095). (Transl. by Uzonka FERENCZI)

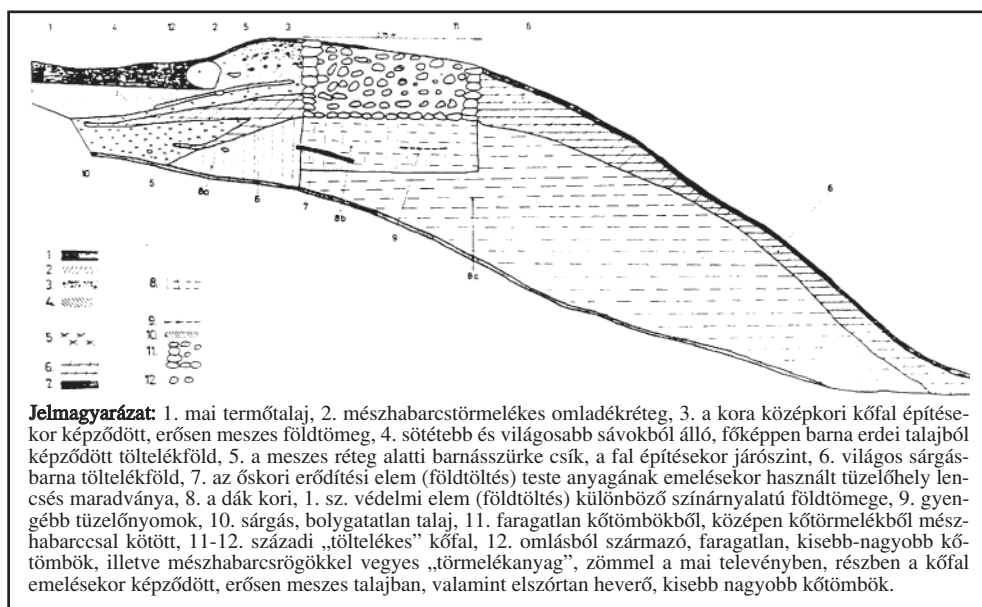

1. ábra A tárgyalt terület átnézet térképe (DÉNES István)

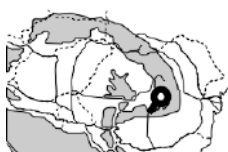

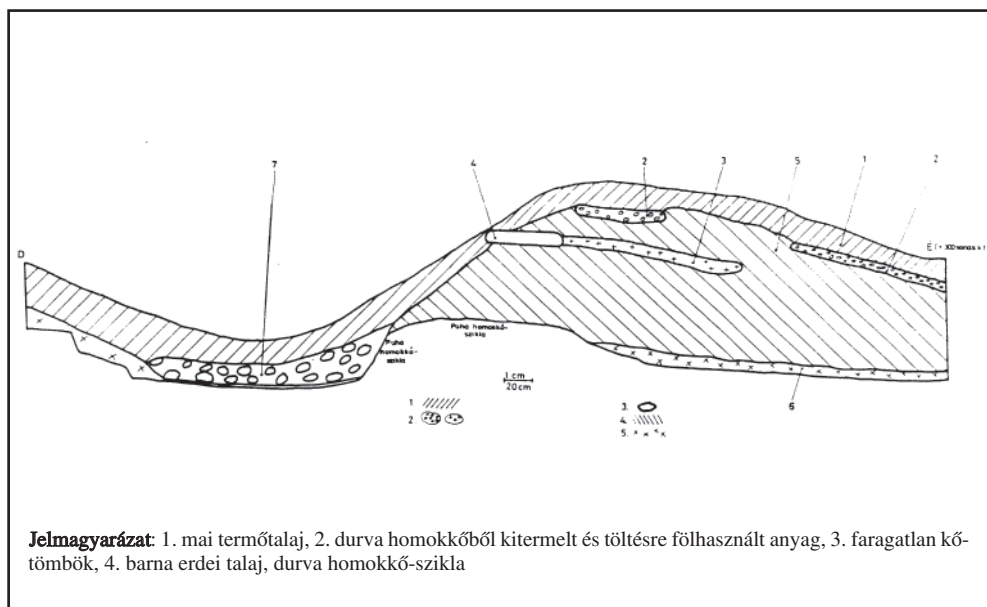

2. ábra A székelyudvarhelyi „Budvár” alaprajza

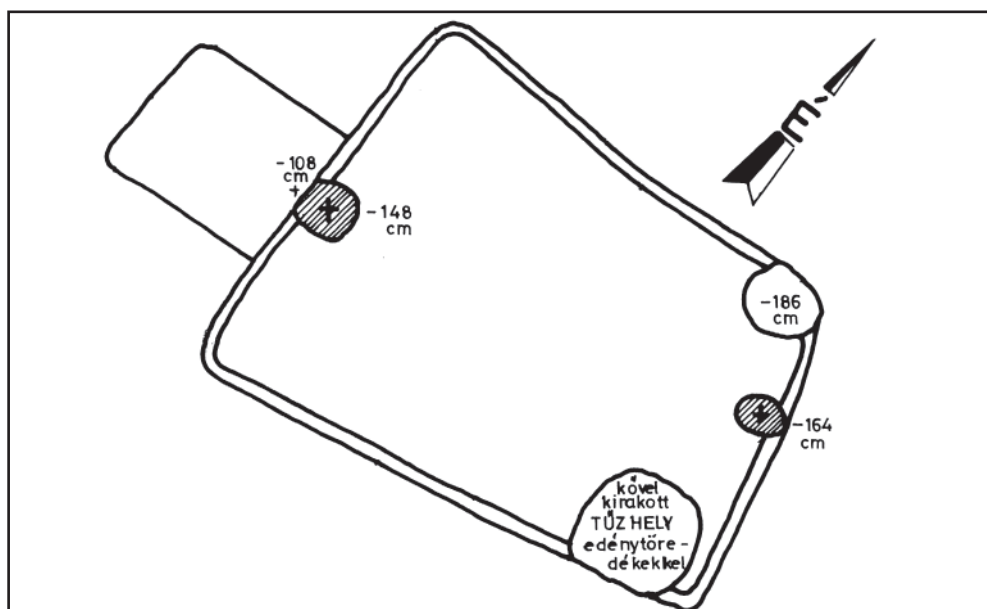

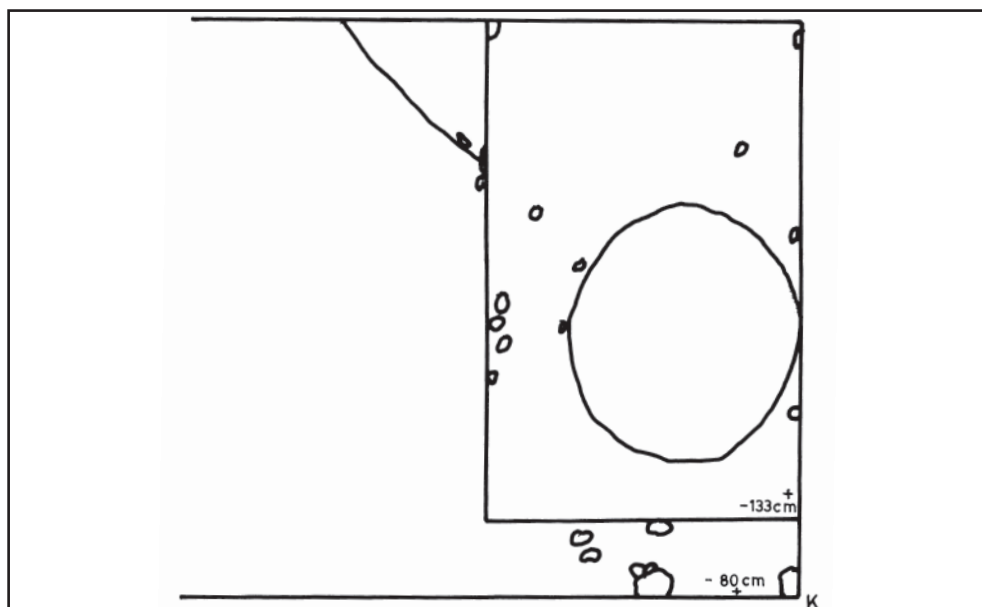
3. ábra Székelyudvarhely – „Budvár” (1969. VII. 11.). A 2. sz. kutatóárok nyugati felének a metszetrajza.

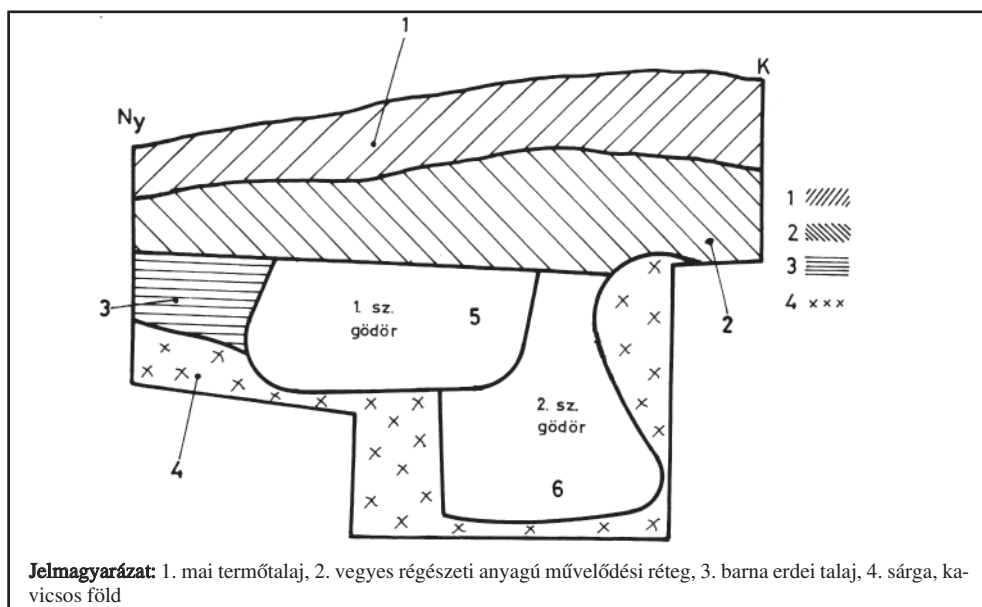

4. ábra 3. sz. kutatóárok (a dák kori, 1. sz. védőárok meg a 2. sz. védőtöltés nyugati oldalának a metszetrajza (1969. VII. 11.)

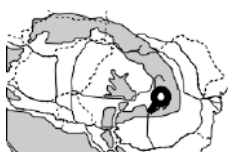

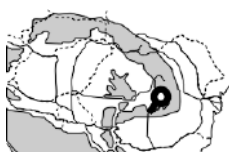
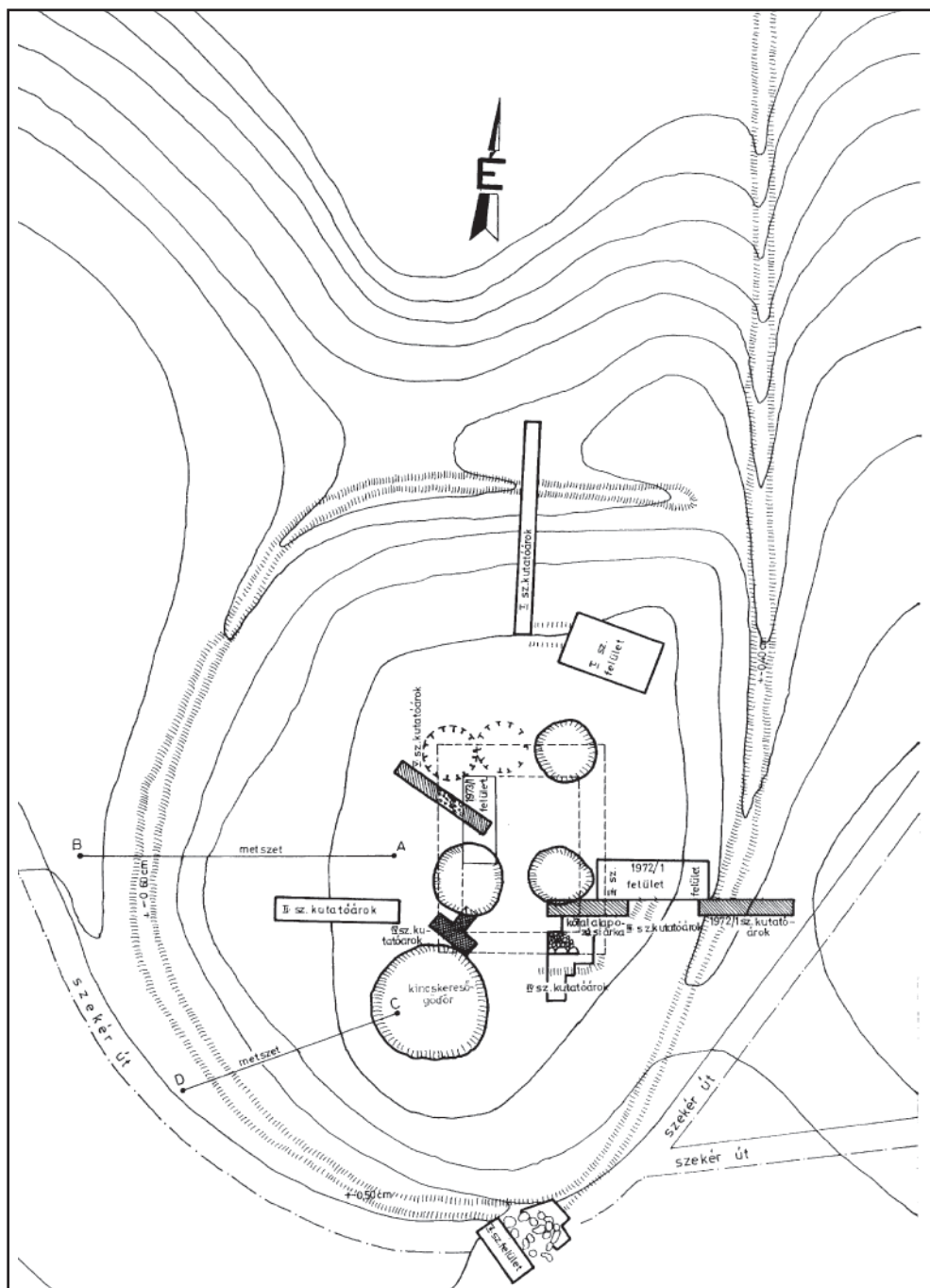

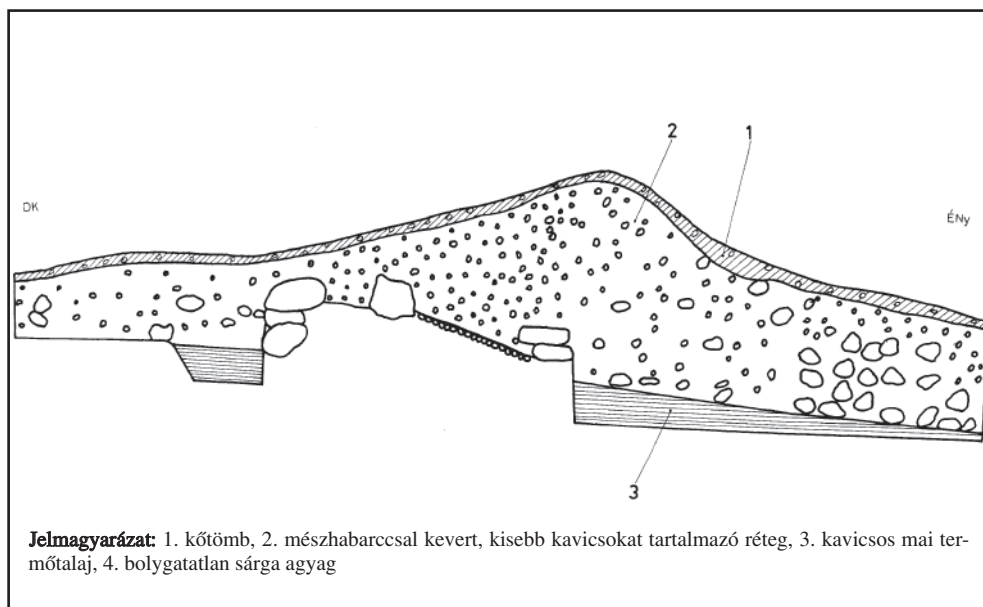
6. ábra Székelyudvarhely – „Budvár”. Az 1. sz. felület alaprajza

7. ábra Székelyudvarhely – „Budvár”. Az 1. sz. felület délkezzel azonos irányú oldalának a metszetrajza

10. ábra Homoródoklánd „Kustaly-vára”. Az 1972. évi 2. (V.) sz. kutatóárok metszetrajza

